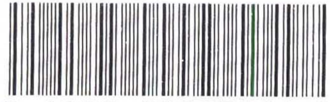
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จ
พระจอมเกล้า...

พระราชหัตถเลขา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กับพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

หม่อมเจ้าหญิงอาทรถนอม ศรีธวัช

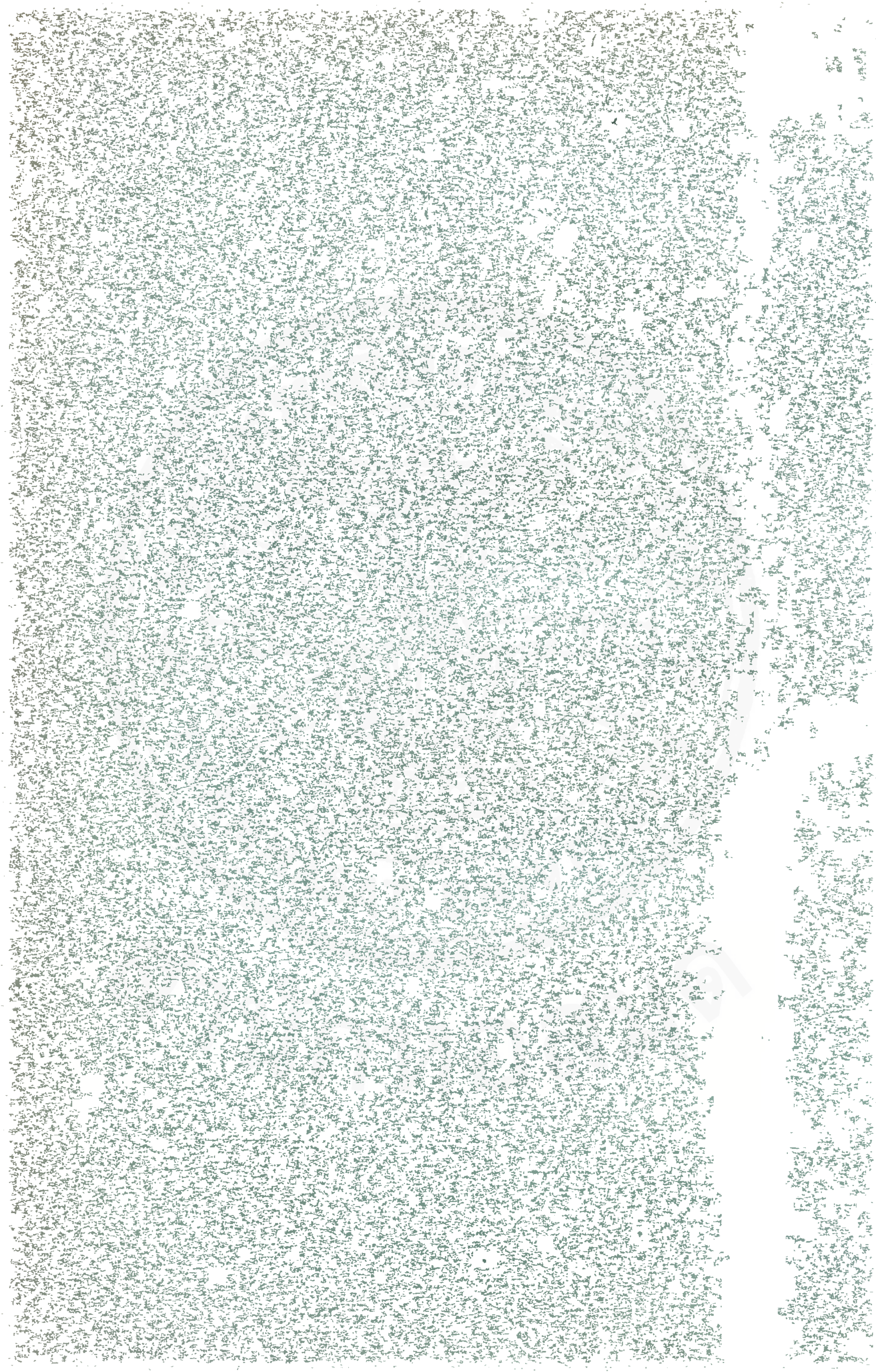
ทรงพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ ศรีธวัช

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๗๕

โรงพิมพ์ไสภณพิพรรฒธนากร

พระราชหัตถเลขา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กับพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

หม่อมเจ้าหญิงอาทรถนอม ศรีธวัช

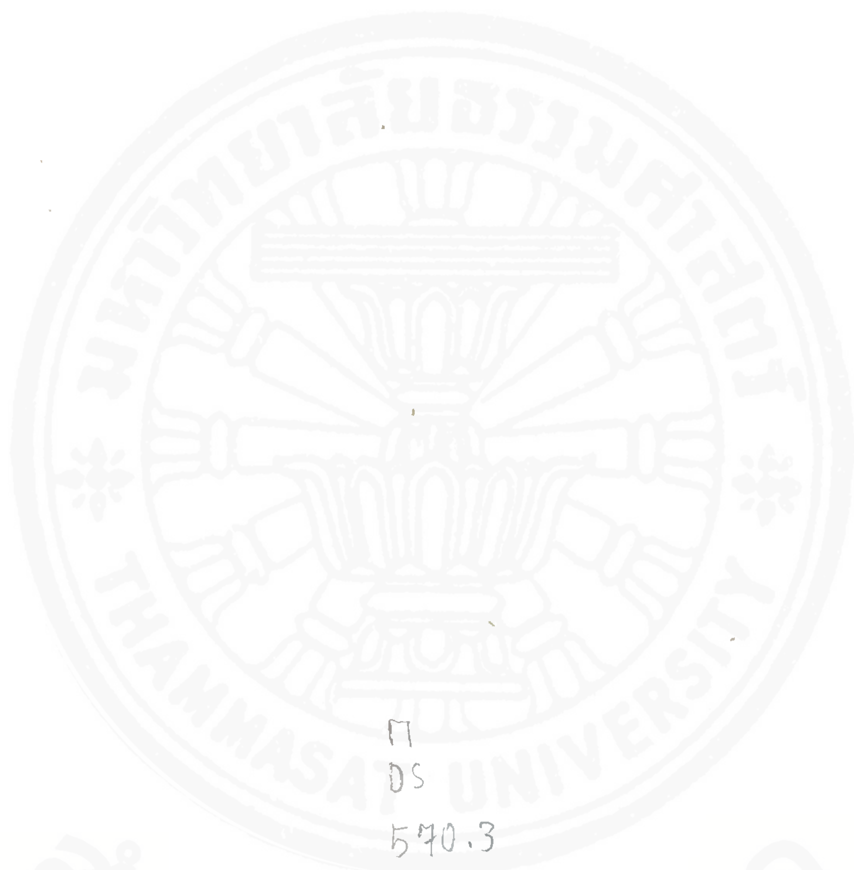
ทรงพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ ศรีธวัช

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๗๙

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

คำนำ

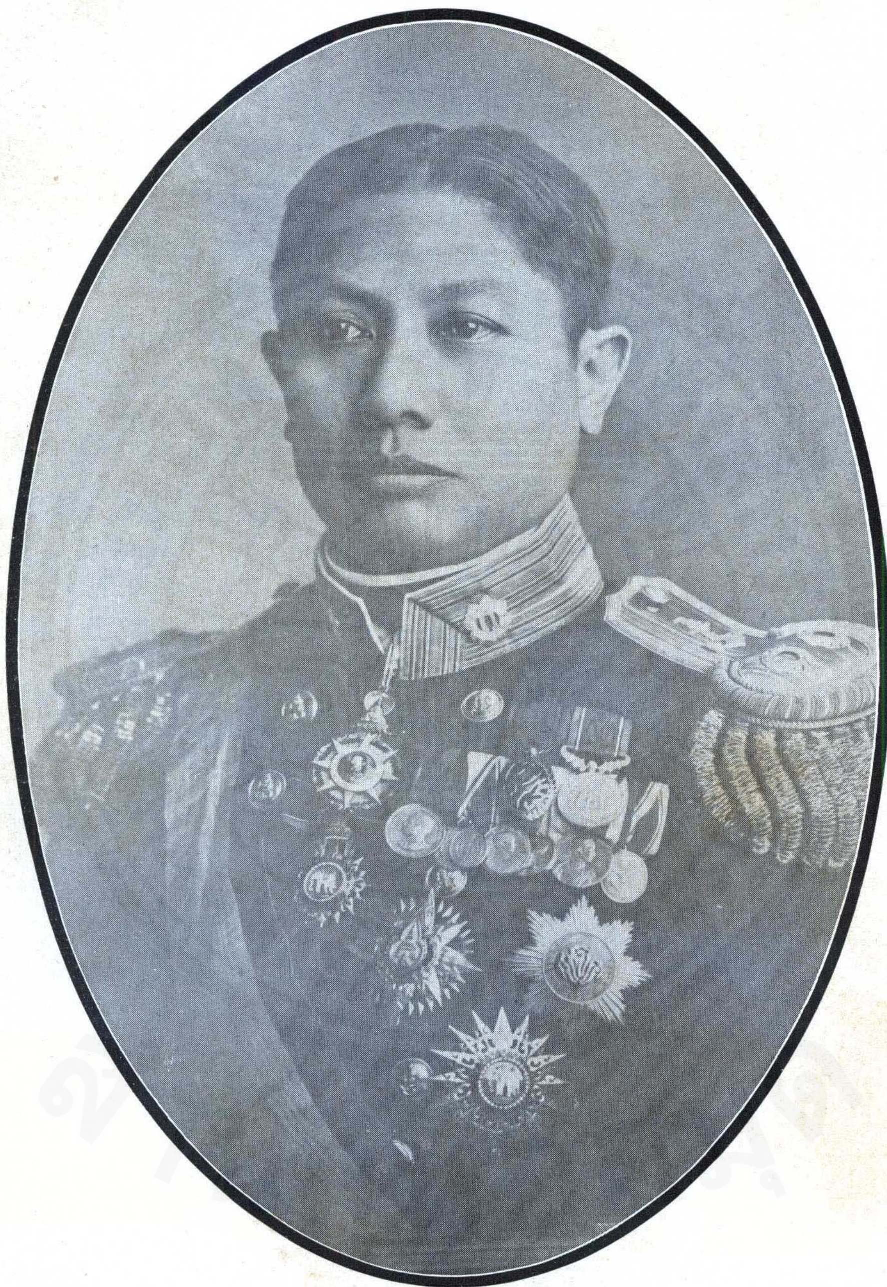
หม่อมเจ้าหญิงอาทรถนอม ศิริธวัช ทรงแจ้งความมายังราชบัณฑิตยสภาว่า ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ ศิริธวัช อันจะมีในเดือนมีนาคมนี้ หม่อมเจ้าหญิงอาทรถนอม ศิริธวัช ทรงใคร่จะพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานนั้นสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกหนังสือถวาย และทรงแสดงประสงค์ใคร่ได้หนังสือซึ่งเกี่ยวด้วยเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเจ้าจอมมารดาบัวในรัชชกาลที่ ๔ เจ้าจอมมารดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนศิริธัชสังกาศพระบิดาหม่อมเจ้าอุปพัทธพงษเป็นเชื้อสายสกุลณนคร กรรมการจึงแนะให้ทรงพิมพ์พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระราชทานไปยังพระองค์เจ้ายิ้มราช พระเจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ฉะเพาะฉะบับที่มีความเกี่ยวด้วยกรมขุนศิริธัชสังกาศและสกุลณนคร และควรพิมพ์พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชไว้ท้ายพระราชหัตถเลขาด้วย เพราะในพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชนั้นมีกล่าวถึงเชื้อสายเจ้าจอมมารดาบัวชัดเจน หม่อมเจ้าหญิงอาทรถนอม ศิริธวัช ทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มนี้

อนึ่งในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้เจ้าภาพได้เรียงประวัติสังเขปของหม่อมเจ้าอุปพัทธพงษส่งมาขอให้พิมพ์ไว้เป็นที่ระลึกด้วย จึงให้พิมพ์ไว้ต่อคำนำนี้ไป

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช

พ.ศ. ๒๔๑๙–๒๔๗๕

ประวัติสังเขปของนายพลเรือโท หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช

นายพลเรือโท หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช ประสูติณวัน ๑ ๑๑/๗ ๕ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นโอรสองค์ใหญ่ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมขุนศรีธัชสังกาศ หม่อมเสงี่ยม (ธิดา พระยาเสนานุชิตสิทธิสาตรามหาสงคราม สยามรัชภักดีพิริยพลาห นุช ณนคร) เป็นมารดา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้เข้าเรียนหนังสือไทยณโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๑ สอบไล่ได้ประโยค ๑ และ พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้เสด็จไปศึกษาวิชชาณประเทศฝรั่งเศส กลับมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ และในปีเดียวกันนี้เองได้ทรงผนวชเป็นนาคหลวงณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จำพรรษาที่วัดบวรนิเวศพรรษา ๑ จึงลาผนวชเข้ารับราชการในกระทรวงทหารเรือ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ประจำกรมทหารเรือฝ่ายบก ได้รับพระราชทานยศ ว่าที่นายเรือเอกเป็นครั้งแรก ชนมายุได้ ๒๖ พรรษากับ ๗ วัน และต่อมาได้รับพระราชทานเลื่อนยศและเลื่อนตำแหน่งหน้าที่ราชการกับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์เป็นลำดับดังต่อไปนี้—

ยศ

วันที่ ๑	มิถุนายน	พ.ศ. ๒๔๔๗	เป็นนายเรือเอก
วันที่ ๒๐	พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๔๙	เป็นนายนาวาตรี
วันที่ ๑๐	มิถุนายน	พ.ศ. ๒๔๕๒	เป็นนายนาวาโท
วันที่ ๑๖	เมษายน	พ.ศ. ๒๔๕๕	เป็นนายนาวาเอก

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นนายพลเรือตรี
วันที่ ๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นนายพลเรือโท
วันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๑ เป็นมหาอำมาตย์โท

ตำแหน่งหน้าที่ราชการ

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๖ ประจำกองช่างไม้ กรมทหารเรือฝ่ายยก

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นยกกระบัตรกรมทหารเรือฝ่ายยก

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ เป็นหัวหน้ากองตรวจ กรมยกกระบัตรทัพเรือ

วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นยกกระบัตรทัพเรือ

วันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นตุลาการศาลกรมยัญชาการกลางทหารเรือ

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นปลัดบัญชีกระทรวงทหารเรือ

วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นประธานตุลาการศาลกรมยัญชาการกลางทหารเรือ

วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นองคมนตรี

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีน

วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีน
วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นกรรมการองคมนตรี
วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา

เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

วันที่ พ.ศ. ๒๔๓๖ เหรียญรัชฎาภิเษก
วันที่ พ.ศ. ๒๔๔๐ เหรียญประพาศมาลา
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ตราตติยจุลจอมเกล้า
วันที่ พ.ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทวิธาภิเษก
วันท ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ตราจัตุรถาภรณ์มงกุฎ
วันที่ พ.ศ. ๒๔๕๐ เหรียญรัชมงคล
วันท ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมังคลาภิเษก
วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มพระชนมายุสมมงคลชั้น ๓ เงิน
วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญบรมราชาภิเษก (กาไหล่ทองรัชชกาลที่ ๖)
วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ตราจัตุรถาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ตราตริตาภรณ์มงกุฎสยาม
วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้น ๔ ว.ป.ร.

วันที่ ๑๒	พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๕๘	ตราตริตาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๓๑	ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๐	ตราทุติยจุลจอมเกล้า
วันที่ ๓๐	ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๑	ตราทวิติยาภรณ์มงกุฎ
วันที่ ๒๘	กุมภาพันธ์	พ.ศ. ๒๔๖๑	เหรียญจักรมาลา
วันที่ ๓๐	ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๓	ตราทวิติยาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๑๐	พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๖๔	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้น ๓ ว.ป.ร.
วันที่ ๑๓	พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๖๖	ตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
วันที่ ๑๒	ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๖	ตราประถมาภรณ์มงกุฎสยาม
วันที่ ๒๕	กุมภาพันธ์	พ.ศ. ๒๔๖๘	เหรียญบรมราชาภิเษก (กาไหล่ทองรัชกาลที่ ๗)
วันที่ ๕	เมษายน	พ.ศ. ๒๔๗๕	เหรียญฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี (กาไหล่ทอง)

นายพลเรือโท หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในราชการฉะเพาะกระทรวงทหารเรือ ๒๓ ปี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้ไปรับราชการเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจินและมณฑลอยุธยา จนถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ปลดออกรับพระราชทานบำนาญ รวมเวลาที่ได้รับราชการทั้ง ๒ กระทรวง เป็นเวลา ๒๙ ปีบริบูรณ์ ประชวรโรควักกะเรื้อรัง ได้ทรงพยายามรักษาโดยแพทย์แผนปัจจุบันและแพทย์

แผนโบราณ แต่มิได้รับผลสมประสงค์ อาการมิทรงกับทรุดเป็นลำดับมา จนถึงวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เวลา ๑๐.๔๗ น. ถึงชีพิตักษัย รวมชนมายุทางสุริยคติได้ ๕๕ พรรษากับ ๑ เดือน ๑๑ วัน

เวลาพระราชทานน้ำสรงศพ ประโคมกลองชะนะ ๒๐ ประโคมประจำ ๑๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๒ สังข์ ๑ และประจำ ๓ วัน โปรดเกล้าพระราชทานโกศราชวงศ์ ชั้นรองโกศ ๒ ชั้น เครื่องสูงตั้ง ๔ องค์ กับพระราชทานไตร ๑๐ ไตรสดัปกรณ์เป็นเกียรติยศ

สารบาญ

ฉะบับที่ ๑ ลงวันจันทร์เดือนเจ็ดแรมค่ำหนึ่ง ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ (วันที่ ๔ มิถุนายน ๒๔๐๓) ว่าด้วย–ท่านทรัพย์ภรรยาพระยาวิชิตสรไกรเชิญพระราชหัตถ์ฉะบับก่อนนี้ออกไป–กรุงเทพกับหัวเมืองที่ใกล้มีความไข้ป่วงใหญ่–พระองค์เจ้าวาณิรัตนกัญญาก็ประชวรไม่เป็นอันตราย–ในพระราชวังบวรป่วยตายกันหลายคน–การเมรุพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร–การศพเจ้าพระยามหาศิริธรรมพระราชทานเงินแจกแก่ญาติให้ทำบุญ–การศพหม่อมเจ้าพุ่ม–ได้ช้างเผือกโทจะขึ้นระวางเป็นพระเศวตวิมลวรรณ–วังหน้าเสด็จสีทาพบความไข้คนตามเสด็จตายเสด็จกลับว่าจะเสด็จทะเลตะวันตก–พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ) ประสูติ–สมเด็จพระเทพศิรินทรา ตั้งแต่ประสูติสมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษี กรมพระยาภาณุพันธุวงศแล้ว ทรงซูบผอมมากไป–พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงชัย (กรมขุนศิริธัชสังกาศ) กับพระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาอยู่ดีอยู่–หุ่น เมขลา (เจ้าจอมมารดาเพง) ได้รับประทานของฝากแล้วดีใจมาก–รับสั่งชวนให้นายม่วงพระอุไทยนอกราชการบวช–พระราชทานของฝาก

แต่แก่บุตรยิ่งกว่าคนอื่น ๆ – ๒ ธรรมดาชนในโลก เจ้าบุญนายคุณจะยิ่งกว่ามารดาไม่มีเลย – ๓ เจ้าจอมมารดานุ้ยแก่อายุ ๙๐ เศษแล้ว เก็บรวบรวมของพระราชทานไว้ ไม่ควรได้แก่ผู้อื่น – ๔ เลขสมที่สักไว้เมืองนคร ในพระองค์ก็มีอยู่มากยังไม่ได้ทรงใช้สอย – ๕ ทรัพย์สิ่งของเจ้าจอมมารดานุ้ยก็มาก ควรจะได้แต่แก่บุตร – ๖ เจ้านายพี่น้องกับคนคุ้นเคย จะทรงรางวัลแต่เมื่ออยู่ในกรุงก็ไม่ถนัดเหมือนเสด็จไปอยู่นครศรีธรรมราช – เพราะเหตุ ๖ อย่างนี้ จึงได้ทรงพาเสด็จออกไป และบัดนี้จะทรงอนุเคราะห์ใคร ๆ บ้างขอให้ว่าไปให้ชัดเจน – พระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือนจำนวนปีวอกโทศก กับปีระกาตรีศกล่วงหน้าไปด้วย หน้า ๒๓

ฉะบับที่ ๔ ลงวันพุธเดือนสิบสองแรมสามค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ (วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๔๐๔) ว่าด้วย – กรมหมื่นวิศณุนารถ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร) กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ จากสิงคโปร์ – พระยามนตรีสุริยวงศ์เจ้าคุณหญิงเย็น พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ ก็กลับจากสักเลขด้วย – สมเด็จเจ้าพระยา ฯ กราบทูลว่าได้แวะขึ้นไปเมืองนครศรีธรรมราช เยี่ยมเจ้าจอมมารดานุ้ย เจ้าพระยานครเยี่ยมศพท่านผู้หญิงอิน และส่งเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่

กับน้อยเล็กแล้วกลับ–แต่กรมหมื่นวิศณุนารถกับกรมหลวงพิชิตไม่ได้เสด็จขึ้นเมืองนคร เพราะก่อนจะลงไปกลันตัน–พระยาเสนานุชิต พระภักดีนุชิตกับบุตรหลาน พระยาบริรักษ์ภูธรมาถึงกรุงเทพ ฯ เคารบกมาลงเรือที่ท่าทอง–โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองตะกั่วป่าเป็นเมืองโท เติมสร้อยชื่อพระยาเสนานุชิตให้ถือศักดินาหมื่นหนึ่ง– ให้นายเอี่ยมบุตรพระยาเสนานุชิตเป็นพระวิชิตภักดี ปลัดเมืองตะกั่วป่า–ให้นายสิงห์บุตรพระยาเสนานุชิต เป็นพระเรืองฤทธิ์รักษาราษฎร์ผู้ช่วย– ให้นายสงวนเป็นพระสุนทรภักดีผู้ช่วย– ตั้งให้พระภักดีนุชิต เป็นพระยาบริรักษ์ภูธร ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงา– ให้นายจันบุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่ถึงแก่กรรม– เป็นพระนิกรบริบาลผู้ช่วยเมืองพังงา– ให้นายอ่อนบุตรพระยาบริสุทธิ์โลหภูมินทราธิบดี เป็นพระบริสุทธิ์โลหภูมินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองตะกั่วทุ่ง ให้นายทองน้องนายอ่อนเป็นหลวงพิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยเมืองภูเก็ต–ให้ยกเมืองภูเก็ตมาขึ้นกรุง–เมืองเขมรเกิดรบพุ่งยุ่งยิงกันในระวางบุตรองค์พระหริรักษ์ที่ถึงแก่พิราลัย– โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาสีหราชฤทธิไกรยกไปทางบก พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ กับพระเสนายกไปทางเรือ–กรมหลวงมหิศวรินทรสิ้นพระชนม์– เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ถึงอนิจกรรม– พระองค์เจ้ามณฑาสิ้นพระชนม์–

พระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์- พระยาปราจิณเป็นพระยามหาอำมาตย์ พระองค์เจ้ามงคลเลิศสิ้นพระชนม์-พระอาการสมเด็จพระเทพศิรินทราประชวรจวนสวรรคต-เจ้านายข้าราชการในกรุงและหัวเมืองบำเพ็ญกุศลและถวายผ้ากับสิ่งของเงินปลีกทั้งที่ในหลวงและที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ- จำนวนวันพระชนมายุในสมเด็จพระราชมาตามหัยกา, ในพระองค์เจ้ามงคล, กับในสมเด็จพระเทพศิรินทรา- เจ้าฟ้าอิศราพงศประชวรสิ้นพระชนม์- พระองค์เจ้านิลวัตถาสิ้นพระชนม์- เจ้าจอมมารดาแพถึงอสัญญกรรม-พระอาการประชวรของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า- กรมหลวงวงศาธิราชสนิทประชวรพระโรคคล้ายกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช-พระองค์เจ้าดวงจันทร์ประชวรหายแล้ว- พระองค์เจ้าดาราทรงโศกเศร้าถึงเจ้าฟ้าอิศราพงศมาก-พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชยกับพระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาเป็นสุขอยู่ แต่เจ้าจอมมารดาบัวเป็นฝีน้ำเหลืองเสีย- หนูบุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรมสมคบกับหม่อมเจ้าบรรจงเป็นหนี้สินมาก- ตั้งแต่ประสูติพระนางเจ้า ฯ พระราชเทวีแล้ว มีพระองค์เจ้านารีรัตนา พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป) กับพระองค์เจ้าบรรจบเบญจมา ประสูติอีกสามพระองค์- มีพระราชโอรส ๒๔ พระราชธิดา ๒๑ รวม ๔๕

ฉะบับที่ ๑

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปิ่มราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉัน (๑) ให้ทราบพระหฤทัยว่า ท่านทรัพย์ภรรยาพระยาวิชิตสรไกร (๒) ได้รับหนังสือและสิ่งของไปจากกระหม่อมฉันแล้ว ได้ออกเรือแล่นไปแต่ณวันจันทร์เดือนสี่แรมสิบสามค่ำ กระหม่อมฉันไว้ใจว่าถ้าลมคล่องต้องทางไปก็เห็นจะถึงเมืองนครศรีธรรมราชก่อนวันสงกรานต์ สิ่งของกับหนังสือที่ฝากถวายไปนั้น เห็นบัดนี้จะถึงแล้ว

ในเดือนห้าข้างขึ้นที่ในกรุงเทพ ฯ แขวงกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองใกล้เคียงมีความไข้ป่วงใหญ่ลงรากเกิดขึ้น คนตายตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่งสองค่ำ วันละสามสี่ห้าคนขึ้นไปทุกวัน เป็นความไข้อยู่สิบห้าสิบหกวันจึงค่อยสงบลง ในความไข้ครั้งนี้คนตายแต่ไพร่มาก เมื่อเปรียบกับความไข้ครั้งก่อน ๆ ก็เห็นว่าคนตายไม่มากนัก คิดนับคนในกำแพงกรุงเทพ ฯ ภายในวันกำลังความไข้ชุกนั้น วันละ ๓๔-๓๕ คน เพียงนั้นแล้วก็ค่อยลดน้อยลงมา ในความไข้ครั้งนี้ พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มีตำแหน่งเฝ้าในพระบรมมหาราชวังนี้จนพระราชาคณะ ถานานุกรมบาเรียน ไม่มีใครเป็นอันตรายจนคนหนึ่งขึ้นไป

คำที่หมายเลขในวงไว้นั้น มีอธิบายอยู่ต่อท้ายพระราชหัตถเลขาทุกฉะบับ

วาณิรัตนกัญญา บุตร์หญิงของหม่อมฉันคนหนึ่ง ซึ่งเปนบุตร์มารดาชื่อแก้วนั้น ป่วยลงคนหนึ่ง อาการมากหมอไม่รับ แต่รักษาอยู่หลายวันก็หาย หาตายไม่ เขียนบุตร์พระยาเสนานุชิต (๓) ป่วยลงคนหนึ่งก็รักษาหาย ความไข้ครั้งนี้ในวังนี้ใครเปนลงเขาก็รับไปเสียนอกวัง เพราะเปนไพร่ ตั้งแต่เกิดความไข้มาจนสงบ นับคนที่ป่วยมากต้องเอาไปนอกวัง วันละคนหนึ่งสองคนขึ้นไป จนเมื่อกำลังชุกวันละ ๑๖-๑๗ คนนั้น นับได้ ๗๓ คน สืบได้ว่าไปตายเสีย ๔๓ คน หาย ๓๐ คน มีคนที่ตายในวังนี้คนหนึ่งแต่หม่อมเจ้าปลาตะเพียน บุตร์พระองค์เจ้าสุด (๔) บุตร์มีบุตรคนเดียว ก็เปนคนไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเผ้าเปนแต่คนเข้ามาอยู่กับพี่น้องในวัง

ในพระบวรราชวังนั้น ไพร่ ๆ ก็ตายมากเหมือนกัน ผีเจ้าปู่หอปู่โรงหรือหมอเวทมนต์ก็ห้ามไม่อยู่ดอก ได้ยินว่าผู้ดีที่เปนเจ้าจอมลาวเจ้าจอมญวนตายหลายคน แต่ไม่ทราบว่าใครบ้าง ทราบว่าพระองค์เจ้าชายอายุสี่ขวบ ซึ่งเกิดกับอิเขียว เปนทาสของนาคงานใช้และอิ่มห้องเครื่องแต่ก่อนแล้ว ตามคงไขลนมารดาหนีนายเงินขึ้นไปอยู่ในพระบวรราชวัง จึงมีเจ้านั้น เสด็จก็ทราบพระหฤทัยแล้ว แต่ได้ยินว่าไม่ได้ตายด้วยลงราก ว่าเปนตาลโจรดอก แต่เจ้านายและพวกชาวนครศรีธรรมราชที่เปนพี่น้องของเสด็จ และเจ้านายอื่น ๆ ที่อยู่ในพระราชวังบวรก็ดีอยู่หมด ตั้งแต่เดือนห้าข้างแรมแก่ ๆ มาจนบัดนี้ ความไข้สงบดีแล้ว

และการพระเมรุพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร (๕) นั้น กระหม่อมฉันก็ได้ให้ทำมาแต่เดือนยี่เดือนสามเดือนสี่รีบเร่งทำให้ทันแล้ง กลัวจะจวนฤดูฝน ครั้นณเดือนห้ากลางเดือนความไข้ก็สงบลงข้างแล้ว จึงได้กำหนดสั่งการ ครั้นณวันศุกร์แรมค่ำหนึ่งเดือนห้าปีวอกยังเป็นเอกศก จึงได้ให้เชิญพระโกศพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร มาขึ้นมหาพิไชยราชรถ ตั้งกระบวนแห่เข้าพระเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรสพต่าง ๆ สี่วันสี่คืน ตามอย่างการพระศพกรมสมเด็จพระปรมานุชิต (๖) ครั้งก่อน

และละคอนชาตรีของเสด็จนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้ตั้งโรงให้เล่นในการพระศพนั้นด้วย มีคนมาดูมาก เพราะเป็นของนอกแปลกเข้ามา กระหม่อมฉันได้ให้เงินโรงวันละสามตำลึงทั้งสี่วัน

ณวันจันทร์แรมสี่ค่ำเดือนห้า ได้พร้อมกันถวายพระเพลิง รุ่งขึ้นณวันอังคารแรมห้าค่ำเดือนห้าได้เชิญพระอัฐิแห่กลับไปวังของท่าน และในการพระศพนั้น กระหม่อมฉันได้ทำบุญให้ทานเป็นอันมาก ได้มีพระธรรมเทศนาและถวายไตรสังเค็ต ไตรจีวรผ้าขาวพับและสิ่งของบางสิ่งแก่พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญ และพระสงฆ์อันดับที่มาสดัปกรณ์การเป็นเสร็จแล้ว

อนึ่งในการศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม (๗) นั้น กระหม่อมฉันได้ให้เงินสำหรับโรงครัวไปแก่หม่อมน้อยใหญ่ (๘) หม่อมน้อยเล็ก (๙) สามชั่งแล้ว แล้วได้แจกเงินเฟื้องเงินสลึงเป็นอันมาก แก่พระเสนหามนตรี (๑๐) นายสนิท (๑๑) นายพิจิตรสรรพการ (๑๒) นายทรงใจ

รักษ์ (๑๓) นายม่วง พระอุทัยนอกราชการ (๑๔) และญาติพี่น้องที่อยู่ในพระราชวัง คือชายศรีสิทธิธงไชย (๑๕) หญิงอรไทยเทพกัญญา (๑๖) และบัว (๑๗) หนู (๑๘) จับ (๑๙) กลิ่น (๒๐) เอี่ยม (๒๑) เป้า (๒๒) เขียน (๒๓) ทับทิม (๒๔) กุหลาบ (๒๕) อำพัน (๒๖) และพุ่ม (๒๗) พนักงานและนิ่ม (๒๘) เฝ้าหอพระทุกคน คนละร้อยเฟื้องบ้าง สองร้อยเฟื้องบ้าง ที่เป็นบุตรและหลานสนิทก็ให้เงินสลึงคนละร้อย เงินเฟื้องด้วยร้อย กับไตรคนละไตรบ้างสองไตรบ้าง ทั้งหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กด้วยกันทุกคน รวมเป็นเงินสิบชั่งเศษ ให้คิดอ่านการพร้อมกันแล้ว ครั้นณวันอังคารขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีวอกโทศก ได้ให้ชักศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม ไปเข้าเมรุวัดสุวรรณาราม มีการเล่นต่าง ๆ สมควรดังยศเสนาบดี ครั้นณวันพฤหัสบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก กระหม่อมฉันได้ไปจุดเพลิง ชายศรีสิทธิธงไชย ก็ได้นุ่งขาวไปเผาด้วย และในการศพนั้น วังหน้า (๒๙) ท่านก็ให้เตรียมว่าจะเสด็จ และก็ไม่ได้เสด็จตามอย่างเคยในพระราชดำริจืด ๆ ของท่านนั้นและ และญาติพี่น้องของเจ้าพระยามหาศิริธรรม ที่ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวังนั้นได้ยินว่าท่านก็ไม่ได้พระราชทานเงินและสิ่งของช่วยทำบุญให้ทานในการศพเลยแต่สักคนหนึ่ง กระหม่อมฉันจะแจกเขาเล่าก็เกรงจะเกินวิสัยไป ได้ให้ผ้าไตรหนึ่งไตรกับผ้าขาวห้าพับ แก่พระองค์เจ้าอรุณ (๓๐) พระองค์เดียว พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังแผ่นดินที่ ๓ ในการศพนี้เห็นนุ่งขาวลายทั้งข้างหน้าข้างใน นับเป็นญาติสนิทกับเจ้าพระยามหาศิริธรรมนั้น ก็ชอบก็งามอยู่แล้ว แต่ในพวกกระหม่อมฉัน กระหม่อมฉัน

ได้เตือนกรมหมื่นมเหศวร (๓๑) กรมหมื่นวิศณุนารถ (๓๒) และชายจิตราภรณ์ (๓๓) ให้นุ่งขาวด้วย เขาไม่ยอมเขาเถียงว่าเป็นญาติห่าง ๆ ดอก จึงได้นุ่งขาวไปแต่ชายศรีสิทธิธงไชยคนเดียว เป็นคนเถียงว่าห่างไม่ได้ แต่หนูตุ้ย (๓๔) หนูปุก (๓๕) สองคนในพระบวรราชวังนั้นนุ่งลายพื้นขาวห่มขาวไป เกี่ยวอย่างไรกระหม่อมฉันแปลไม่ออก ครั้นจะถามก็จะเป็นรู้จี้ไป

นายหนูตลุง (๓๖) นั้นเป็นคนสูบยาฝิ่น กระหม่อมฉันให้จำไว้จึงมิได้ให้เงินทำบุญให้ทาน เหมือนคนที่จำไว้ในวังคนหนึ่งแต่ก่อนนั้นในงานศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม กระหม่อมฉันได้บังสกุลผ้าไตรสิบห้าไตร และมีของทานตามธรรมเนียม การกุศลในศพนี้ และพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร ขอถวายส่วนกุศลให้เสด็จทรงอนุโมทนาด้วย

อนึ่งศพหม่อมเจ้าพุ่ม (๓๗) นั้น วังหน้าท่านรับสั่งให้ชักไปเมรุวัดสุวรรณาราม พร้อมกับศพลูกชายคนนั้นของท่านแล้ว แล้วประทานเพลิงในวันพฤหัสบดีขึ้นห้าค่ำเดือนเจ็ด ท่านก็ไม่ได้เสด็จ กระหม่อมฉันได้ให้ของไปบังสกุล พระองค์เจ้าชายนั้นห้าไตร หม่อมเจ้าพุ่มสองไตรกับได้ให้เงินหม่อมเจ้าอ่ำ (๓๘) ร้อยเฟื้อง บุตร์หญิงหม่อมเจ้าพุ่มที่มาอยู่วังนี้ ได้ให้ผ้าขาวสามพับเงินร้อยเฟื้อง ขอถวายพระกุศลมาด้วย

บัดนี้ที่กรุงเทพ ฯ ได้ช้างพลายเผือกมาช้างหนึ่ง เมื่อณวันพฤหัสบดีขึ้นสิบห้าค่ำเดือนอ้ายปีมะแมเอกศก มีใบบอกของเจ้าพระยานครราชสิมา (๓๙) พระรัตนวงศา ผู้สำเร็จราชการเมืองสุวรรณภูมิ

มาที่กรุงเทพ ฯ มีความว่า พวกหมอควานชาวเมืองสุวรรณภูมิ ไปเที่ยวแทรกโพนที่ตำบลชะมาดชะบาแขวงระแดฟากแม่น้ำโขงฝั่งตะวันออก ครั้นณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก คล้องได้ช้างพลายสำคัญช้าง ๑ จักษุขาว เล็บขาว ขนเหลืองแก่ สีผิวหนังทั้งตัวขาวเจือแดงเหมือนกลีบบัวตากแห้ง สูงสามศอกสองนิ้ว กระหม่อมฉันได้สั่งให้กรมช้างขึ้นไปดูแล้ว รับลงมาถึงกรุงเก่าเมื่อณวันพฤหัสบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก แล้วกระหม่อมฉันขึ้นไปดูก็เห็นงามนักหนา เป็นช้างเผือกโทแท้เหมือนกับพระวิสูตรรัตนกิริณี แล้วได้ไต่ถามวันเมื่อคล้องช้างได้เมื่อใด ก็ได้ความว่าได้ณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก ครั้นคิดดูก็ได้ความว่า วันเมื่อคล้องช้างได้นั้นพร้อมกันกับวันเมื่อยกพระมหาเศวตฉัตรเฉลิมพระราชมนเทียรใหม่ณทิศตะวันออก ในวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศกนั้นเป็นแน่ เพราะฉะนั้นเห็นว่าช้างเผือกโทช้างนี้เป็นลาภอันประเสริฐของหม่อมฉันอยู่

กำหนดช้างนั้นจะได้รับลงมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก จะมีการสมโภชที่ท้องสนามไชย จะมีการงานดังรับพระวิสูตรรัตนกิริณีในครั้งหลัง ตามอย่างตามธรรมเนียมช้างเผือกแต่ก่อน จะได้ขนานนาม ให้นามว่าพระศรีเศวตวิมลวรรณฉัททันต์คเชนทรชาติ ฯลฯ หัศดินทร์รัตนรุ่งฟ้า

เมื่อวันอังคารขึ้นสิบสองค่ำเดือนสาม วังหน้าท่านเสด็จขึ้นไปบ้านสีทา ได้ยินเป็นกำหนดนัดเดือนบุญข้างลาว แต่ครั้งนี้เสด็จไปอยู่ได้ไม่ช้าก็รีบให้ลงมาเรียกเรือไฟขึ้นไปรับเสด็จลนลานทีเดียว ได้ยินว่าไปพบ

ความไข้ลงรากเข้า คนไพร่ ๆ ที่ตามเสด็จไปตายลงหลายคน แต่เมื่อกำลังความไข้ชุมอยู่ที่ล่างนั้น ได้ยินท่านตรัสว่าได้ให้ไปสืบแล้ว ความไข้แขวงสระบุรีมีแต่ใต้ปากเพรียวลงมา ที่บ้านสีทาสบายดีไม่มีไข้เลย ท่านจึงเสด็จไป เดี๋ยวนี้ตั้งแต่ท่านเสด็จกลับมาแล้วครั้งนี้ ไม่ได้ออกชื่อบ้านสีทาเลย การที่กำหนดว่าจะเสด็จไปประพาศฝั่งทะเลตะวันตกนั้น ท่านก็บ่นโอ้เอ้ไปว่าหมอเขาดูว่าท่านเคราะห์ร้ายอยู่ ปีนี้ก็มีความไข้ ไปกลัวจะไปพบความไข้เข้ากลางทะเลจะหนียาก แต่เรือก็เห็นยังเตรียมอยู่

กระหม่อมฉันได้บุตร์ชายอีกคนหนึ่ง เปนบุตร์คลอดเมื่อวันพฤหัสบดีแรมเจ็ดค่ำเดือนห้าปีวอกยังเปนเอกศก กระหม่อมฉันให้ชื่อมนุษยนาคมานพ (๔๐) กระหม่อมฉันกับทั้งญาติพี่น้องบุตร์ภรรยาอยู่ดีเปนสุขสบายอยู่หมด แต่แม่รำเพย (๔๑) ตั้งแต่คลอดบุตร์ชายภาณุรังษีสว่างวงษ์ (๔๒) มาแล้ว ป่วยให้ไอและซูบผอมมากไป กลัวจะตั้งวรรณโรคภายใน ศรีสิทธิธงไชย และอรไทยเทพกัญญาก็อยู่ดีอยู่ คนหลังนั้นอ้วนขาวโตมาก แข็งแรงมาก หุ่นเมขลา (๔๓) ก็อยู่ดีเปนสุขอยู่ ได้รับประทานของฝากของเสด็จก็ดีใจ สั่งให้กราบถวายบังคมมา

ครั้งนี้กระหม่อมฉันจัดได้น้ำตาลกรวดหาบ ๑ น้ำตาลทราย ๒ หาบ ฝากมาถวาย กับน้ำตาลทรายอีก ๒ หาบให้ป้านุ้ย อีก ๒ หาบให้ท่านผู้หญิงอินด้วย ถ้าเสด็จจะต้องประสงค์อะไรจงบอกเข้ามาอย่าเกรงใจ จะหาฝากไปถวาย กระหม่อมฉันได้ให้ไปถามพระองค์เจ้าดวงจันทร์ (๔๔)

และพระองค์อื่นว่าจะฝากหนังสือหรือสิ่งของอะไรไปถวายเสด็จบ้าง จะรับฝากไป ก็พากันนิ่งเสียหมด ไม่ว่ากระไร

นายม่วงพระอุทัยนอกราชการนั้นยังหาได้บวชไม่ กระหม่อมฉันชวนให้บวช ก็รับว่าจะบวชในเข้าพรรษานี้

กระหม่อมฉันเห็นอาการเจ้าพระยานคร (๔๕) เป็นอันน่ากลัวนัก ไว้ใจไม่ได้ จึงรีบเร่งให้พระเสนหามนตรีกลับออกมา ได้สั่งให้คิดทำนาเกลือ และทำโรงหีบที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย ความแจ้งอยู่กับพระเสนหามนตรีแล้ว ละคอนชาตรีของเสด็จนั้น กระหม่อมฉันก็ได้สั่งให้กลับคืนออกไปอยู่ตามชาติตามภูมิของมัน

การศพพระยาบริรักษ์ภูธร (๔๖) นั้น พระยาเสนานุชิต (๔๗) ให้กรมการเข้ามาแจ้งความว่า ตระเตรียมพร้อมแล้ว คอยคิลาหน้าเพลิงในหลวงอยู่ กระหม่อมฉันได้จัดสิ่งของผ้าไตร ๕ ไตร ผ้าขาว ๒๐ พับ ร่มรองเท้าอย่างละสามสิบเงินเฟื้องสิบตำลึง เงินสลึงสิบตำลึง มอบให้กรมการที่เข้ามารับออกไปแล้ว อนึ่งได้จัดเงินกับผ้าไตร และให้เงินแก่เป้าบุตรพระยาบริรักษ์ภูธร เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง เงินสลึงร้อยสลึง ผ้าไตรสองไตร จีบภรรยานายทรงใจรักษ์ให้เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง บุตรพระยาเสนานุชิตสองคนอยู่ในวังให้ผ้าคนละไตร เงินเฟื้องคนละร้อยเฟื้อง ญาตินอกนั้นก็ได้แจกผ้าบ้างเงินบ้าง ให้ฝากออกไปทำบุญในการศพด้วยแล้ว ขอถวายพระกุศลมา

ที่ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงานั้น จะให้พระยาเสนานุชิตเป็น นายขำ (๔๘) ซึ่งเป็นพระภักดีนุชิตผู้ช่วยนั้น จะให้ไปเป็นพระยาตะกั่วป่า

แทนพระยาเสนานุชิต นายสิงห์ (๔๙) บุตรพระยาเสนานุชิต จะให้เป็นที่พระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการเมืองพังงา พระเสนหามนตรีก็จะใคร่เลื่อนให้เป็นพระยาผู้ช่วย แต่ยังหามีความชอบสมควรไม่ เมื่อครั้งกระหม่อมฉันออกไป ได้ให้เงินไว้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมทำหอพระพุทธสิหิงค์ในบ้านนั้น ครั้นเข้ามาครั้งนี้ถามก็แจ้งความว่ายังหาแล้วไม่ จึงต้องรออยู่

จดหมายถวายมาณวันจันทร์แรมหนึ่งค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก

สอบนามที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา

ในพระราชหัตถเลขาฉะบับที่ ๑

๑ พระองค์เจ้าหญิงบุ๋ทมราช ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูติในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อราวปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖

๒ พระยาวิชิตสรไกร (กล่อม) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เป็นปลัดได้รักษาราชการเมืองนคร ๆ อยู่ระยะหนึ่ง เมื่อเวลาเจ้าพระยานครน้อยกลางป่วยเป็นอัมพาต

๓ เขียน ลูกพระยาเสนานุชิต (นุช) ทำราชการฝ่ายใน

๔ หม่อมเจ้าปลาตะเพียน ในพระองค์เจ้าสุด ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

๕ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร พระเจ้าลูกยาเธอในรัชชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้ามั่ง ประสูติในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

๖ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต พระเจ้าลูกยาเธอในรัชชกาลที่ ๑ ทรงพระนามพระองค์เจ้าวาสุกรี ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓ ทรงผนวชอยู่ตลอดพระชนมายุ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

๗ เจ้าพระยามหาศิริธรรม (น้อยใหญ่) เป็นบุตรใหญ่ของเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง ท่านผู้หญิงอินเป็นมารดา เดิมเป็นพระยาพัทลุง แล้วเข้ามาเป็นพระยาอุทัยธรรมในรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรม ผู้รักษากรุงเก่า (เดิมกล่าวกันว่าชื่อน้อยเมือง มาปรากฏในพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้ว่าเจ้าพระยานครผู้บิดาชื่อน้อยคืนเมือง จึงเห็นว่าคงชื่อว่าน้อยใหญ่ เพราะน้องรองลงมาชื่อน้อยกลาง)

๘ หม่อมน้อยใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน เป็นเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าชายเฉลิมวงศ์ในรัชกาลที่ ๓

๙ หม่อมน้อยเล็ก ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๓

๑๐ พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) บุตรเจ้าพระยานครน้อยกลาง ได้เป็นพระยานครต่อบิดา ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

๑๑ นายสนิทหุ้มแพร (พร้อม) บุตรพระยาเสนหามนตรี (น้อยเอียด) ๆ เป็นบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง กับท่านผู้หญิงอิน

๑๒ นายพิจิตรสรรพการ (ว่าชื่อหนูใหญ่) เป็นบุตรคนใหญ่ ของเจ้าพระยามหาศิริธรรม

๑๓ นายทรงใจรักษ์ (หนูกลาง) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม มารดาเป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระยาบำเรอบริรักษ์ แล้วเป็นพระยาอภัยพิพิธ

๑๔ นายม่วง พระอุทัยนอกราชการ เป็นบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เดิมว่าราชการเมืองตรัง

๑๕ ชายศรีสิทธิธงไชย พระเจ้าลูกยาเธอ ในเจ้าจอมมารดาบัว (คือกรมขุนศิริธัชสังกาศ) ประสูติเมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๖ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓

๑๖ หญิงอรไทยเทพกัญญา พระเจ้าลูกเธอ ในเจ้าจอมมารดาบัว ประสูติเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

๑๗ บัว เจ้าจอมมารดาในรัชชกาลที่ ๔ เป็นธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๑๘ หนู เรียกกันว่าเจ้าจอมหนูชี เป็นธิดาเจ้าพระยามหาศิริธรรม มารดาเป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

๑๙ จับ เป็นธิดาเจ้าพระยานครน้อยกลาง ถึงรัชชกาลที่ ๕ ได้เป็นท้าว

๒๐ กลิ่น ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง ถึงรัชชกาลที่ ๕ ได้เป็นท้าวศรีสัจจา

๒๑ เอี่ยม ธิดาพระยาเสนหามนตรี (น้อยเอียด) ๆ เป็นบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๒๒ เข้ม ธิดาพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) ผู้ว่าราชการเมืองพังงา

๒๓ เขียน } ธิดาพระยาเสนานุชิต (นุช) ผู้ว่าราชการเมือง
๒๔ ทับทิม } ตะกั่วป่า บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๒๕ กุหลาบ } ธิดานายม่วง พระคุไทยนอกราชการ บุตร
๒๖ อำพัน } เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๒๗ พุ่ม เป็นธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๒๘ นี้ เป้าหอพระ ยังมีผู้รู้จักตัว ว่านี่เป้าหอพระนั้นเป็นคนสูงอายุแล้ว และชั้นธิดาเจ้าพระยาน้อยคืนเมืองเคารพว่าเป็นผู้ใหญ่ จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์

๒๙ วังหน้า ทรงหมายความว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงอรุณ ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ-พลเสพ เจ้าจอมมารดาชื่อน้อย เป็นน้องท่านผู้หญิงอินภรรยาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๓๑ กรมหมื่นมเหศวร } พระเจ้าลูกยาเธอ ในเจ้าจอมมารดา
๓๒ กรมหมื่นวิศณุนารถ } น้อย ๆ เป็นธิดาพระอินทรอภัย บุตรขุนหลวงพระยาตาก มารดาพระอินทรอภัยเป็นธิดาเจ้านครศรีธรรมราช พี่สาวของมารดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๓๓ ชายจิตราภรณ์ พระองค์เจ้า (ทรงตั้ง) ในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ

๓๔ หนูตุ้ย พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๕ หนูปุก พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๖ นายหนูตลุง เป็นบุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม

๓๗ หม่อมเจ้าพุ่ม ในกรมหมื่นเสนีเทพ ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

๓๘ หม่อมเจ้าอ่ำ เข้าใจว่าในกรมเดียวกับหม่อมเจ้าพุ่ม

๓๙ เจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหเสนี) ต่อมาเป็นเจ้าพระยายมราช

๔๐ มนุษยนาคมานพ คือสมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔๑ แม่รำเพย คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๔๒ ภาณุรังษีสว่างวงศ์ คือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๔๓ หุ่นเมขลา คือ เจ้าจอมมารดาเพ็งของพระองค์เจ้านงคราญอุดมดีในรัชกาลที่ ๔ พระองค์เจ้าบัทมราชได้ทรงทะนุบำรุงและประทานมรดกเมื่อสิ้นพระชนม์

๔๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูติในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๒๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๔๕ เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) เป็นบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน

๔๖ พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เดิมเป็นพระยาไทรบุรี แล้วเป็นพระยาพังงา

๔๗ พระยาเสนานุชิต (นุช) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เดิมเป็นปลัดเมืองไทรบุรี แล้วเป็นผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๔๘ พระภักดีนุชิต (ขำ) บุตรพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) ต่อมาเป็นพระยาบริรักษ์ภูธรผู้ว่าราชการเมืองพังงา

๔๙ นายสิงห์ บุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ต่อมาเป็นพระเรืองฤทธิรักษาราษฎร ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

ฉะบับที่ ๒

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓

จดหมายมายัง พระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาว์ เจ้าน้า ให้ทราบด้วยนาย..................ถือหนังสือรับสั่งของเสด็จกับหนังสือโต๊ะเพง และพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระพุทธสิหิงค์กับสิ่งของต่าง ๆ และเงินตรา ๑๔ ชั่งเข้ามานั้น ได้ส่งกระหม่อมฉันแล้วแต่เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระศรีสุธรรมมุนีได้เอาพระพุทธรูปและพระนารายณ์มาส่งแล้วในเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ แต่เงิน ๑๔ ชั่งยังสงสัยอยู่ยังไม่เข้าใจ ถ้าเป็นเงินส่วยแต่ตัวเลขเป็นส่วนหลวง ก็เห็นว่าไม่ควรเอามาส่งแก่กระหม่อมฉัน ๆ ไม่ควรจะรับไว้ด้วยส่วยรายนั้นเป็นเงินท้องพระคลัง ควรจะให้หัวเมืองบอกส่งมายังกรมพระกลาโหมตามเคย กรมพระกลาโหมจะได้นำมาส่งต่อพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ถ้าจะส่งให้ผิดทางนี้ไปหัวเมืองและกรมพระกลาโหมเขาก็ตั้งค้างไว้ ถ้าว่าเงินรายนี้เกิดแต่ตัวเลขซึ่งเป็นส่วนของเสด็จ ๆ ทรงพระเมตตาประทานให้กระหม่อมฉัน ๆ ก็คิดพระเดชพระคุณเป็นอันมากแล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าตัวกระหม่อมฉันก็ไม่ยากจนค่นแค้นขัดสนดอก จะประทานกระหม่อมฉันหาต้องการไม่ ถ้าเสด็จจะเอาไว้ทรงใช้สอยเองก็ดี เห็นว่าจะควรกว่าประทานกระหม่อมฉัน เพราะฉะนั้นถ้าแม้นเงินรายนี้เป็นเงินส่วนแต่ตัวเลข เป็นส่วนของเสด็จ

มิใช่เป็นส่วนหลวงแล้ว กระหม่อมฉันยอมถวายคืน แต่เพราะสงสัยอยู่ ยังนี้ก็รับประทานฝากคลังไว้ก่อน ก็ถ้าแม้นเป็นเงินแต่ตัวเลขส่วนหลวง ขอรับประทานให้มีหนังสือบอกเข้ามายังกรมพระกลาโหมตามเคย ความกระหม่อมฉันก็ได้บอกแก่คุณศรีสุริยวงศ์แล้ว ถ้าหนังสือบอกมาถึงกระหม่อมฉันจะได้เอาเงินรายนั้นไปส่งต่อกรมพระกลาโหม เขาจะได้หักบัญชีที่ตั้งค้างมาแต่ก่อน ถ้าเป็นเงินส่วยแต่ตัวเลขของเสด็จแล้ว ตามแต่จะโปรด ถ้าจะให้ส่งคืนออกไปก็จะถวายคืนออกไป ถ้าจะโปรดให้จัดซื้อสิ่งของใด ๆ ก็จัดซื้อถวายออกไป หรือจะโปรดให้แจกใคร ๆ ขอรับประทานให้จดหมายรายชื่อและจำนวนเข้ามาให้ทราบ จะแจกให้ตามรับสั่ง แล้วจะเรียกเอาตั๋วรับแต่เขาส่งออกไปถวาย กรมการที่มาให้เสด็จทรงใช้สอยนั้นเขาก็มีความชอบอยู่ ครั้งนี้ได้ถวายเสื่อเข้มขายริ้วตัวหนึ่ง เสื่ออัตลัด ๒ ตัว เสื่อแพรต่างสี ๔ ตัว ผ้าปูม ๒ ผืน ผ้าไหม ๔ ผืน แพรขาวห่ม ๒ ผืน ตามแต่เสด็จจะประทานแก่เขามีความชอบมากและน้อย ประกาศว่าของกระหม่อมฉันให้ออกมา

อนึ่งโขลนสองคนที่กระหม่อมฉันให้อยู่ตามเสด็จนั้น ครบขวบปีแต่เดือน ๘ แล้ว โปรดถามเขาดู ถ้าเขาจะใคร่กลับมาก็จงบอกมาให้ทราบ จะได้จ้างคนอื่นออกไปอยู่ตามเสด็จ ขอรับประทานให้โขลนที่ไปอยู่ก่อนนั้นกลับเข้ามา แล้วจะคิดเงินเดือนที่เขาอยู่เกินขวบปีนั้นให้เดือนละ ๔ บาทก็ได้ ขุนประสาทไนยเนตร ขุนอินทอาญาใน นายบุญแก้ว กระหม่อมฉันได้ให้เสื้อผ้าคนละสำรับแล้ว ปีนี้กระหม่อมฉันมีบุตรชายอีก ๒ คน บุตรหญิง ๑ บุตรชาย ๒ คนนั้น คนหนึ่งชื่อ

เจริญรุ่งราษี เป็นน้องมารดาเดียวกับชายทองกอง ชายทองแถมออกเมื่อเดือน ๙ อีกคนหนึ่งชื่อสวัสดิประวัติ ออกเมื่อเดือน ๑๐ มารดาชื่อหุ่น มิใช่เมขลา เสด็จไม่ทรงรู้จักคอกด้วยเป็นคนใหม่

หญิงคนหนึ่งนั้นชื่อสุนันทากุมาริรัตน์ เป็นน้องมารดาเดียวกับชายอุณากรรณและชายเทวัญอุทัยวงศ์ ออกเมื่อเดือน ๑๒

ชายศรีสิทธิ์ก็อยู่ดี เดี๋ยวนี้พูดจากล้าหาญแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน หญิงอรไทยเทพกัญญานั้นป่วยเป็นหิดหลายวัน บัดนี้หายเป็นปกติแล้ว

แต่ป้านั้นเดี๋ยวนี้ป่วยเป็นไข้ไป แต่อาการก็คลายแล้ว พี่น้องชาวนครศรีธรรมราชของป้าทั้งเด็กผู้ใหญ่อยู่ดีอยู่ทุกคน แม่เพยป่วยอาการก็คงอยู่อย่างเดิม จะปรากฏชัดว่าคลายขึ้นแท้ก็หาไม่ ยังไอเสียงแห้งอยู่เสมอ บัดนี้เจ้าอธิการวัดบางกะสอมารักษาให้ยาอยู่ และรับจะรักษาให้หาย กระหม่อมฉันว่าตามจริงว่าโรคอย่างนี้ลึกซึ่งจะแก้ไขให้คลายเป็นอันยาก

ข่าวช้างเผือกที่เมืองยโสธรนั้น พระกำแพงเจ้ากรมช้างได้ขึ้นไปตรวจดูจนถึงแล้วให้หนังสือบอกเข้ามา ช้างนี้เป็นช้างเผือกอย่างเอกเหมือนพระเศวตไอยรา พระเศวตกุญชร พระเศวตคชลักษณ์ พระเทพกุญชร ๔ ช้างนั้นเป็นแน่แล้ว แต่ปีนี้ฝนชุกมากน้ำก็มากกว่าปีหลังเกือบสองศอก จนบัดนี้น้ำที่กรุงเก่าก็ยังทรงอยู่ไม่ลด ครั้นให้รีบเตรียมาก็เห็นว่าทางยังจะเป็นน้ำเป็นโคลน เพราะฉะนั้นเห็นว่าจะรับมาถึงกรุงได้โดยสะดวก ต่อปลายเดือนสามหรือต้นเดือนสี่

ชายจิตราภรณ์บุตร์คนใหญ่ของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ใน พรรยาขึ้มะแมเอกศกไปบวชเปนภิกษุอยู่วัดบวรนิเวศ เสด็จทราบอยู่แล้ว ครั้นปลายพรรยาก็ป่วย ตั้งเถาดาลเปนก้อนแข็งในท้อง ลาสึกขาออก มารักษาตัวคลายแล้วก็กลับป่วยมาจนถึงเดือน ๗ ปีวอกโทศกนี้ ก็ป่วยหนักลง ให้ไอเปนโลหิตให้ซูบผอมอาการซุดมา ขัดนี้ถึงแก่กรรม เสียแล้วเมื่อวันศุกร์เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ศพยังเอาไว้จะปลงในเดือนยี่ หรือเดือน ๓ ปลายปีนี้ นายจันทร์ข้าหลวงเดิมในกรมพระราชวัง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเปนหลวงราชานุรักษ์ เจ้ากรมรักษาพระองค์ ครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ได้เลื่อนที่เปนพระยาภักดีภูธรนั้น ป่วยเปนฝีที่คอทะลุขพโพตกในถึงแก่กรรม เสียแล้ว พระยาภักดีภูธรจันทร์เปนข้าหลวงเดิมใช้ชิดสนิทในกรม พระราชวังองค์นั้นมาเหมือนพระยาเทพวรชุน กระหม่อมฉันเห็นว่าเสด็จจะทรงรู้จักเขาอยู่จึงถวายข่าวมาให้

เรื่องความที่โต๊ะเพงบอกมากราบทูลเสด็จนั้นก็ได้อ่านทราบความแล้ว ซึ่งตงกูสะหะขึ้นมาที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น กระหม่อมฉันได้ถามคุณศรีสุริยวงศ์แล้วท่านว่าท่านไม่ทราบเลย พระยาวิชิตสรไกร และพระเสนหามนตรีก็ได้กราบเรียนแก่ท่าน แต่ได้ยินว่าตงกูสะหะนั้นเปนคนสูบฝิ่นงอม เห็นกรมการเขาจะกลัวกระหม่อมฉันไม่ชอบใจ จึงไม่พาเข้ามาด้วย กระหม่อมฉันเคยติเตียนแขกที่สูบฝิ่นติดงอมไม่ชอบใจเนือง ๆ และเมืองกบังปาสูนั้นขัดนี้ไม่ได้แก่ตงกูมัสหมัด ตงกูสะหะหลานตงกูนุ่ม ซึ่งเปนพระยากบังปาสูนั้นแล้ว เมืองนั้นกระหม่อมฉัน

ได้มอบยกให้คืนแก่พระยาไทรเสียแล้วก่อนแต่หนังสือของเสด็จมาถึง การเป็นเสร็จแล้ว

รูปพระนารายณ์ซึ่งรับสั่งให้พระศิริธรรมมุนีคุมเข้ามานั้นเป็นของดี เป็นของรามราช พระนารายณ์ปางนี้ที่ในกรุงก็ยังไม่มี มีแต่ตัวอย่างโบราณเขาเขียนไว้ในสมุดตำรา แต่เสียดายคนที่ได้ขุดนั้นรังแก อุตริไปทุบ ไปหักคอ ไปหักแขนเสีย บัดนี้กระหม่อมฉันได้ให้ช่างต่อแขนเข้าได้แล้ว ทำให้ทรงเทพศาสตร์เป็นตรีศูลด้ามยาวอย่างรูปตัวอย่างที่โบราณเขียนไว้ แต่บัดนี้ยังคิดคัดคอเข้าไม่ได้จะให้สนิท การก็ยังไม่แล้ว ยากอยู่เพราะไม่หล่อต่อในไฟตามที่เสด็จรับสั่งห้ามมานั้น

ทองเส้นกับไหมก็ได้สั่งให้พระยาโชฎึกจัดซื้อส่งมาถวายด้วยแล้วตามแต่จะโปรด กระหม่อมฉันได้จดหมายฝากมาถึงท่านผู้หญิงอินขอให้ท่านช่วยคิดอ่านกับเสด็จด้วยแล้ว

การที่เมืองจีนเดี๋ยวนี้วุ่นวายนักซื้อขายไม่เป็นปกติ จะสั่งของก็ยากได้บ้างไม่ได้บ้าง บัดนี้ได้ยินว่ากรุงปักกิ่งก็เสียแล้วแก่อังกฤษและฝรั่งเศส เสียเจ้ากรุงฝ่าเหียงที่จีนเมืองนี้เรียกว่าหม่องนั้น ก็หนีไปเมืองตาตาริเสียแล้ว เมืองจีนเดี๋ยวนี้คนก็ตั้งตัวเป็นพวกเป็นเหล่าอยู่ตามที่ต่าง ๆ ไม่มีเจ้านายอันเดียวกันดังแต่ก่อน

ฉะบับที่ ๓

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้ายิ่มราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ เสด็จออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชก็นานแล้ว เสด็จฝากของเข้ามาประทานกระหม่อมฉันก็หลายครั้งแล้ว ได้รับประทานทั้งตัวกระหม่อมฉัน และบุตรภรรยาบางคนคือ ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรทัยเทพกัญญา และแม่เพย บัว หุ่นเมขลา นั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณแก่กระหม่อมฉันมากอยู่แล้ว กระหม่อมฉันกับบุตรภรรยาพวกนี้ก็ยังมีกำลังทำมาหาได้พอเลี้ยงกันไป ถึงจะไม่ได้รับประทานของฝากแต่เสด็จ ก็ไม่เสียใจลืมพระเดชพระคุณเสด็จดอก แต่กระหม่อมฉันรำคาญหูรำคาญใจ ด้วยถ้อยคำของเจ้านายพี่น้องของเสด็จ ในพวกพระบวรราชวังเดิมที่เรียกว่าพระบวรวงศ์เธอ ชั้น ๑ นั้นก็ดี คนอื่น ๆ เก่า ๆ ที่เขาได้ซ่อยพอกับเสด็จ เขาได้ฉลองพระเดชพระคุณเกื้อกูลเสด็จมาแต่ก่อนนั้นก็ดี ท่านบ่น เขาบ่นต่าง ๆ จนเข้าหูกระหม่อมฉัน ถึงหูกระหม่อมฉันทุกวัน เขาเรียกว่าหูช้างหูม้าก็ดี อย่าให้กราบทูลวิตถารไปมากเลย ทรงคะเนทราบเอาเถิด เป็นธรรมดามนุษย์โดยมากมักรักทรัพย์มากกว่าญาติพี่น้องเพื่อนฝูง เสียดายทรัพย์มากกว่าเสียดายไมตรี กระหม่อมฉันเล่ายังคนที่ท่านทั้งปวงก็ตั้งไว้ให้เป็นบิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน ใครขัดขวางเกี่ยวข้องกับใครที่ไหนพยายามไปด้วยกำลังตัวไม่ตลอดได้ แล้วก็มาเร่งเอาแต่กระหม่อมฉัน

คนเดียว กระหม่อมฉันจะลำเอียงเพลี่ยงธรรมไปด้วยความรัก ความกลัว ความโกรธ ความหลง ผิดยุติธรรมไปก็ไม่ได้ เมื่อเดือนหกข้างขึ้นกระหม่อมฉันออกไปเมืองเพ็ชร์บุรี พระองค์เจ้าพระยวรวงศ์เธอในพระบวรราชวังหลายพระองค์ ท่านเสด็จตามกระหม่อมฉันไปด้วย ไปประทับอยู่ที่วังพระนครคีรีกับกระหม่อมฉันด้วยกัน ท่านพูดกันบ่นกันไปต่าง ๆ ถึงเสด็จ จนพวกที่ไปกับกระหม่อมฉันได้ยินมาเล่ากันอึงไปถึงคนอื่นในกรุงนี้ก็บ่นคล้ายกัน แต่ได้ยินอยู่บ้างว่าคนบางพวกที่เขาเคยชอบกับเสด็จ และได้เคยฉลองพระเดชพระคุณเกือหนุนมานั้นลางคนได้ตามเสด็จวังหน้าออกไปเฝ้าเสด็จ ลางคนได้ส่งถวายข่าวออกไปกราบทูลเยี่ยมเยียน และว่าเสด็จได้ทรงพระเมตตากับเขาได้ประทานเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่เขาที่ได้ไปเฝ้าบ้าง ได้ส่งฝากของเล็ก ๆ น้อย ๆ มากับเจ้าจอมมารดาเอม (๑) ให้ ๆ แก่พวกที่สั่งออกไปเยี่ยมเยียนนั้นบ้าง ได้ยินว่าเขาชื่นชมยินดีด้วยพระเดชพระคุณอยู่ ถ้าดังนั้นเป็นจริงกระหม่อมฉันยินดีด้วยหนักหนา

ข้านุ้ย (๒) ละทิ้งเสด็จเสีย ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่ปีฉลูนพศก ศักราช ๑๑๗๙ มาจนปีมะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ นับได้ถึง ๔๒ ปีมาแล้ว ไม่ได้พบกับเสด็จเลย กระหม่อมฉันคิดสงสารเสด็จ ด้วยคิดไปตามสามัญวิตก ว่าบุตร์เดียวกับมารดา เมื่อบ้านเมืองเป็นปกติ ไม่มีศึกเสือเหนือใต้ มิภัยต้องแตกแตนกระจัดพลัดพรายดังครั้งกรุงเก่าเสียแก่พะม่านั้นแล้ว ไม่ควรจะแพลงพลัดพลัดพราก

จากกันนานดังนี้เลย แต่ก่อนกระหม่อมฉันมีอำนาจน้อย ถึงสงสารเสด็จดังนั้น ก็ต้องจนใจนิ่งอยู่ ครั้งนี้มีอำนาจพอจะฉลองพระเดชพระคุณเสด็จได้ ถ้าจะนิ่งเฉยเสียด้วยอ้างธรรมเนียมเก่าก็ได้ เสด็จก็ไม่ได้อ้อนวอนกระหม่อมฉันดอก ย่านุ้ยและเจ้าพระยานครศรีธรรมราชและญาติอื่น ๆ ก็ไม่ได้ว่าขอร้องให้เชิญเสด็จออกไป กระหม่อมฉันจะออกไปเที่ยวเล่นแต่ตัวกับบุตรภรรยาก็ได้ แต่กระหม่อมฉันคิดเห็นว่า ครั้งนี้เป็นครั้งเป็นคราวที่ควรอยู่แล้ว ที่จะเชิญเสด็จออกไปให้พบย่านุ้ย อย่าให้เสียทีที่ย่านุ้ยยังมีชีวิตอยู่ จนเสด็จก็ทรงพระเจริญพระชนม์ถึง ๗๒ แล้วนั้น จึงได้ทูลชวนเชิญเสด็จแล้วรับเสด็จไปด้วย แล้วยอมให้เสด็จอยู่เมืองนครศรีธรรมราชไปกว่าย่านุ้ยจะสิ้นอายุ ถ้ามิใช่กระหม่อมฉันใครจะฉลองพระเดชพระคุณอย่างนี้เล่า ทรงพระดำริดูเถิด ซึ่งฉลองพระเดชพระคุณเสด็จดังนี้ เมื่อกระหม่อมฉันออกไปถึงเมืองปักษ์ใต้ในปีมะแมเอกศกนั้น ด้วยคิดเห็นเหตุต่าง ๆ เป็นหลายประการ ดังจะนับออกไป

๑. ย่านุ้ยแก่ชรามาก จะเลี้ยงตัวเองไม่ได้อยู่แล้ว ถ้าป่วยไข้ลงญาติอื่นและบ่าวไพร่จะมีปรนนิบัติสักกี่ร้อยกี่พัน ก็ไม่เห็นว่าสมควรจะเป็นที่ยินดีเมื่อปลายมือ ยิ่งกว่าเสด็จพระองค์เดียว

๒. ธรรมดาชนในโลก เจ้าบุญนายคุณอื่นจะยิ่งกว่ามารดาไม่มีเลย มารดาย่อมเป็นเขตต์บุญเขตต์กุศล ในความปรนนิบัติของบุตรเป็นที่ยิ่ง ถ้าเสด็จได้ทรงปรนนิบัติย่านุ้ยเมื่อเวลาชราและป่วยไข้เมื่อ

ปลายมือเต็มพระกำลัง เสด็จก็จะได้ทรงขวนขวายพระกุศลมาก ถ้าหากว่าเมื่อเสด็จอยู่ในกรุง ย้านุ้ยจะป่วยไข้เป็นอันตรายลงที่เมืองนครศรีธรรมราช เสด็จจะต้องทรงโทมนัสมากนักไม่รู้หาย ตลอดไปจนถึงที่สุดพระชนมายุทีเดียว

๓. ทรัพย์สิ่งสินเดิมเป็นของมิ่งขวัญ ซึ่งพระญาติเป็นอันมากถวายไว้แต่เมื่อยังพระเยาว์ก็ดี สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์พระราชทานแก่เสด็จแต่เดิม คือพระพุทธรูปนิลและอื่น ๆ เป็นอันมากนั้นก็ดี โดยที่สุดจนผ้าทรงเก่า ๆ ของเสด็จก็ดี ได้ยินว่าย้านุ้ยรวบรวมไปเก็บไว้ยุดไว้เป็นหลายสิ่ง ย้านุ้ยแก่อายุถึง ๙๐ เศษแล้ว ควรจะคืนของเหล่านี้มาถวายเสด็จให้สิ้น ถึงจะเป็นอย่างไรก็ตามบุญตามกรรม ก็ย้านุ้ยลืมเสีย หรือไม่ลืมอย่างไรก็ไม่ทราบเลย มานิ่งเพิกเฉยเสียนั้นก็เป็นน่าอัศจรรย์นัก

๔. ตัวเลขสักเป็นข้าในเสด็จก็มีจำนวนหลายร้อย อยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช ส่วยแต่ตัวเลขเหล่านั้น ที่เหลือจากจำนวนหลวงควรจะเป็นของเสด็จทั้งสิ้น ส่วยรายนั้นใครเก็บไว้ ใครรวมไว้ก็ไม่ทราบเลย ไม่ได้ยินว่าเสด็จได้มาทรงใช้สอยเลย แต่ส่วนหลวงในเลขเหล่านั้น ก็ยังค้างอยู่ถึงห้าหกจำนวนมา เป็นเงินกว่าห้าหกสิบชั่ง

๕. สินเดิมของย้านุ้ย เป็นสิ่งของทองรูปพรรณและเงินตราที่เป็นเงินเดิมและทำมาหาได้ใหม่ ตั้งแต่ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชนั้นก็ได้ยินว่ามีอยู่มาก ถ้าย้านุ้ยสิ้นอายุลง ใครเล่าจะควรได้มรดก

บุตร์เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีที่เปนน้อง บุตร์เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง (๓) ซึ่งเปนหลานป้านุ้ยนั้น ควรจะรับมรดกนั้นหรือ เมื่อบิดาเขาถึงอนิจกรรมแล้ว เขาถวายส่วนมรดกเสด็จด้วยหรือ ถ้าหากว่าเมื่อเสด็จอยู่ในกรุง ป้านุ้ยสิ้นอายุลงที่เมืองนครศรีธรรมราช เสด็จจะทรงรบกวนกระหม่อมฉัน เพราะของสินเดิมของเสด็จที่อยู่ในมือป้านุ้ย มรดกผู้คนบ่าวไพร่ไร่นาก็ดี ตัวกระหม่อมฉันก็อยู่ไกล การทั้งปวงก็อยู่ในเงื้อมมือบุตร์หลานที่เขาอยู่ใกล้ เสด็จจะเห็นว่ากระหม่อมฉันจะฉลองพระเดชพระคุณได้ง่ายหรือยาก

๖. เจ้านายพี่น้องของเสด็จ ซึ่งเห็นแก่เสด็จว่าเปนพี่น้องและผู้อื่นซึ่งคุ้นเคยมาบ้าง คิดถึงพระเดชพระคุณเสด็จ ทั้งสองพวกนี้ก็ได้เกื้อหนุนเสด็จมาในเวลาต่าง ๆ ความก็ทราบอยู่ด้วยกันเปนอันมาก เสด็จก็ทรงพระเมตตาอารีรักพี่รักน้อง และผู้อื่นซึ่งคุ้นเคยมาทุกหน้า แต่ยังไม่ได้ทรงตอบแทนแก่เจ้านายพี่น้องที่มีคุณ และประทานรางวัลแก่พวกที่ฉลองพระเดชพระคุณนั้นให้เต็มใจชื่นชมสมประสงค์เลย เปนทั้งนี้เพราะเสด็จอยู่ในกรุง ไม่มีสิ่งใดให้พอแก่ความประสงค์นั้น ถึงพวกนั้นก็ดีพวกอื่นก็ดี ทราบอยู่ด้วยกัน การก็ล่วงปีเดือนมานานแล้ว จนลางองค์ในเจ้านายพวกนั้น และลางคนในผู้คุ้นเคยพวกนั้น ก็สิ้นอายุล่วงไปเสียบ้างแล้ว ถึงกระนั้นบุตร์หลานของผู้ตาย ที่รับมรดกก็ยังซุบซิบอยู่บ้าง จะใคร่ได้รับประทานรางวัลแทนญาติผู้ตายต่อไป เสด็จก็ทรงพระเจริญวัย จนพระชนม์พรรษาถึง ๗๐ เศษแล้ว การก็ไม่ควรที่จะทรงเพิกเฉยให้เขาเสียใจ ถ้าเสด็จอยู่ในกรุงนี้ ถึงจะมีพระทัยเมตตา

อารีแก่พวกนั้น จะทรงคิดก็คิดเสียเปล่าจะไม่สำเร็จ เพราะเหตุนั้นกระหม่อมฉันจึงเชิญเสด็จออกไปให้ถึงบ้านุ้ยกัยญาติ และผู้คนข้าไททิ่เมืองนครศรีธรรมราช เพื่อจะให้เป็นช่องเป็นโอกาส เมื่อการควรจะทรงคิดอย่างไร จะได้ทรงคิดเสีย ฯ อย่าให้เขาว่าได้ นานไปข้างหน้าเผื่อเขาไม่ได้ดังประสงค์ เขาจะมารุมรบกวนกระหม่อมฉันคนเดียว กระหม่อมฉันจะคิดฉลองพระเดชพระคุณป้องกันแต่เสด็จองค์เดียวได้หรือ ท่านข้างโน้นก็พี่ ท่านข้างนี้ก็น้อง ถึงเขาที่ไม่ได้เป็นพี่น้อง เขาก็เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เขาจะว่าเอาเองจะคิดเอาเอง อย่างธรรมเนียมก็ไม่มี การก็จะไม่เป็นที่เชื่อถือแก่ท่านแก่เขา อนึ่งเล่าคำที่กระหม่อมจะพูด และการที่จะทำแทนเสด็จไปตามความคิดของกระหม่อมฉันเองนั้น จะเป็นที่ชอบพระทัยแก่เสด็จ หรือจะผิดพระประสงค์ของเสด็จไป กระหม่อมฉันก็ต้องระวังตัวกลัวผิดอยู่ เพราะฉะนั้นถ้าจะโปรดตอบมาแต่สั้น ๆ ว่า สุดแล้วแต่จะโปรดดังนี้เท่านั้นก็เป็นอันใช้ไม่ได้ จะโปรดอย่างไรก็โปรดว่ามาให้ชัด จึงจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด คำที่ทูลมานี้ผิดชอบเหลือเกินขอรับประทานโทษเสียเถิด เลือกฟังเอาแต่ที่ควร

เบี้ยหวัดและเงินเดือนของเสด็จ และเบี้ยหวัดของบ้านุ้ยจำนวนปีวอกโทศก ได้ถวายออกไปเสร็จแล้ว ครั้งนี้ได้คิดเงินเดือนของเสด็จในจำนวนปีระกามีอธิกมาศ สิบสามเดือนเป็นเงินชั่งหกตำลึง เบี้ยหวัดห้าชั่งเป็นส่วนของเสด็จ เบี้ยหวัดบ้านุ้ยสองชั่ง รวมเป็นเงินแปดชั่งหกตำลึง กับเงินค่าจ้างโขลนสองคน ค้างจำนวนปีวอกคนละห้าตำลึง

เป็นเงินสิบตำลึง กับจำนวนปีระกาตรีศก คนละสิบตำลึง เป็นเงินหนึ่งชั่ง รวมเป็นเงินค่าจ้างโขลนชั่งสิบตำลึง รวมกับรายก่อนเป็นเงินเก้าชั่งสิบหกตำลึง เงินรายนี้ครั้นจะมอบให้ข้าหลวงคุมออกมาตามเคยก็เห็นว่าจะลำบาก ด้วยข้าหลวงต้องไปค้างอยู่นาน ครั้นจะมอบให้พวกถือหนังสือรับสั่งเข้ามานั้นก็เห็นว่าไม่สู้สมควรนัก เพราะกระหม่อมฉันไม่รู้จักเขาถนัด เรือที่มาใหญ่เล็กอย่างใดจะไว้ใจได้หรือมิได้ก็วิตกอยู่ กระหม่อมฉันจึงได้มอบให้ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (๔) คุมออกมาถวาย และให้ป้านุ้ยและแจกโขลนตามกำหนดที่กล่าวนั้น เบี้ยหวัดก็ยังไม่ถึงเวลาแจกดอก แต่เห็นว่าเป็นครั้งคราวที่ควรแล้วก็ถวายล่วงหน้าออกมาจะได้ทรงพระดำริใช้สอย ตามที่ทรงเห็นควรและที่ชอบพระทัย

จดหมายมา ณ วันพุธแรมสิบสองค่ำเดือนเจ็ด ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เป็นวันที่ ๓๖๗๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ในพระราชหัตถ์ ฉะบับที่ ๓

๑ เจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเจ้าคุณจอมมารดา กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

๒ ป้านุ้ย เจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์ และเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าปัทมราช

๓ เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง มารดาชื่อหนูเล็ก เป็นธิดาเจ้านครศรีธรรมราช ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน ครั้งกรุงธนบุรี ครั้นพี่สาวซึ่งเป็นภรรยาเจ้าพระยานครพัฒน์ถึงแก่กรรม ขุนหลวงตากออกพระโอษฐประทานเจ้าจอมมารดาหนูเล็กแก่เจ้าพระยานครพัฒน์ เมื่อเป็นอุปราชเมืองนคร โดยไม่ทรงทราบว่ามีครรภ์ ก็ประทานไปตามเลย จึงถือกันว่าเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองเป็นลูกขุนหลวงตาก เป็นแต่อ้างว่าเป็นบุตรเจ้าพระยานครพัฒน์

๔ ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครศรีธรรมราชน้อยกลาง เป็นหม่อมราชวงศ์ชื่อหญิง นัดดาเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศร์

ฉะบับที่ ๔

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปั๋ทมราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ กรมหมื่นวิศณุนารถกับชายคัคณางค์ (๑) กับคุณศรีสุริย์วงศ์กลับมาถึงกรุงเทพมหานครเมื่อปลายเดือนเก้า พระยามนตรีสุริย์วงศ์ แม่เป้า พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (๒) ก็กลับเข้ามาด้วย คุณศรีสุริย์วงศ์แจ้งความว่า ได้ขึ้นไปที่เมืองนครศรีธรรมราชเยี่ยมป้าน้อยและเจ้าพระยานคร และได้เยี่ยมศพท่านผู้หญิงอิน (๓) เวลาหนึ่ง ส่งหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กแล้วก็กลับลงเรือ แต่กรมวิศณุนารถกับชายคัคณางค์หาได้ขึ้นไปไม่ เพราะด่วนจะลงไปเมืองกลันตัน เมื่อเดือนแปดอุตราสาฒข้างแรม พระยาเสนานุชิต พระภักดีนุชิต และสุ่นบุตร์พระยาบริรักษ์ภูธรกับบุตร์หลานอื่น ๆ มาถึงกรุงเทพมหานคร แจ้งความว่าเตรียมมาลงเรือที่ท่าทองแต่หาทราบความว่าท่านผู้หญิงอินถึงแก่กรรมไม่ มาทราบความที่กรุงเทพมหานครเมื่อเรือกรมการเมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาแจ้งความนั้น พระยาเสนานุชิตนั้นยคนกระหม่อมฉันเลื่อนที่ให้มียศ เหมือนพระยาบริรักษ์ภูธร มีสร้อยเพิ่มเข้าว่า พระยาเสนานุชิต สิทธิสาตรามหาสงคราม สยามรัชภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองตะกั่วป่าถือศักดินา ๑๐๐๐๐ มีพานทองคำเครื่องในพร้อม ๑ คณโฑทองคำ ๑ กระโถนทองคำ ๑ ประคำทองสาย ๑ กระบี่ฝั้งทอง ๑ สัปทนปั่ศตูแดง ๑ เสื้อโหมดเทศ ๑ เป็นเครื่องยศ และยกเมืองตะกั่วป่าให้เป็น

เมืองโท ให้เมืองถลาง เมืองตะกั่วทุ่งเป็นเมืองขึ้น และได้ตั้งให้นายเอี่ยมบุตร์พระยาเสนานุชิตเป็นพระวิชิตภักดี ศรีสุริยสงคราม ปลัดเมืองตะกั่วป่า (๔) ให้นายสิงห์บุตร์พระยาเสนานุชิต เป็นพระเรืองฤทธิ์รักษาราษฎร ผู้ช่วยราชการเมืองตะกั่วป่า ให้นายสงวนบุตร์พระยาเสนานุชิต เป็นพระสุนทรภักดี ผู้ช่วยราชการในอากรดีบุกเมืองตะกั่วป่า และตั้งให้พระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการเมืองพังงา ให้เป็นพระยาบริรักษ์ภูธรบวรสวามิภักดิ์ เสนามาตย์ราชมนตรี ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงา มีถาดหมากทองคำ ๑ คณโฑทองคำ ๑ ประคำทองสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนปี่ศตูแดง ๑ เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เป็นเครื่องยศ ให้นายจันทร์บุตร์เจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่ถึงแก่กรรมเป็นพระนิกรบริบาล ผู้ช่วยราชการเมืองพังงา ให้นายพลายน้องพระภักดีนุชิต เป็นพระพลสงคราม เมืองพังงา และได้ตั้งให้นายอ่อนบุตร์พระยาบริสุทธิ์โลหภูมินทราธิบดี เป็นพระบริสุทธิ์โลหภูมินทรผู้สำเร็จราชการเมืองตะกั่วทุ่ง มีถาดหมากทองคำ ๑ คณโฑทองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนปี่ศตูแดง ๑ เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เป็นเครื่องยศ ให้นายทองน้องนายอ่อน เป็นหลวงพิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยราชการเมืองภูเก็ต แต่เมืองภูเก็ตให้ยกมาขึ้นกรุงเทพมหานคร เพราะพระยาภูเก็ต (๕) เขามีความชอบหาสิ่งของต่าง ๆ ส่งเข้ามามาก

ราชการในกรุงเทพมหานครทุกวันนี้ มีแต่ด้วยเรื่องเมืองเขมรเกิดรบพุ่งยุ่งยิ่งกันมาก เป็นเหตุด้วยบุตร์ชายหญิงขององค์สมเด็จพระ

หริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ที่ถึงแก่พิราลัยนั้นไม่มีความสมัครสโมสรแก่กัน ต่างคนต่างจะชิงกันเป็นเจ้าเมืองเขมรต่อไป แต่งพวกพ้องออกไปหัวเมืองเกลี้ยกล่อมคนเป็นกองทัพแล้ว รบกันหลายแห่งหลายตำบล นักองค์วัดถานักองค์ศิริวงศ์ ๆ เป็นผู้ก่อเหตุเดิม แล้วบัดนี้หนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช กับพระยาเขมรก็อพยพครอบครัวหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองพัตบองเมืองอุดงมีไชย ยังอยู่แต่องค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า (๖) กับเจ้าผู้หญิง บัดนี้ที่กรุงเทพมหานครได้แต่งให้เจ้าพระยามุขมนตรี (๗) และพระยาสีหราชฤทธิไกร (๘) ยกออกไปทางบก โดยทางเมืองพัตบอง และให้พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ กับพระ (ราช) เสนายกออกไปทางเรือขึ้นเมืองกำปอด เพื่อจะให้ระงับการเมืองเขมรให้สงบ บัดนี้การเรื่องนั้นก็ยังไม่จบลง

พระเสนหามนตรี นำแขกเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช คุมดอกไม้ทองเงินเข้ามาส่งตามกำหนด หนังสือของเสด็จฝากมาถึงกระหม่อมฉันนั้นก็ได้รับทราบความแล้ว ข่าวคราวเหตุการณ์ต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครนี้ เห็นเสด็จก็อยากจะใคร่ทราบ แต่กระหม่อมฉันเสียใจนัก ด้วยปีนี้ราชตระกูลนี้มีเคราะห์ร้าย ไม่มีข่าวดีซึ่งเป็นมงคลควรจะถวายออกไปถวายให้ทรงฟังเลย มีแต่ข่าวไข้ข่าวตายบรรยายไม่ใคร่จะทัน ครั้นจะไม่กราบทูลถวายออกไป ก็เห็นว่าไม่ควร ด้วยท่านผู้ตายลางท่านก็เป็นที่นับถือของเสด็จ ลางท่านก็เป็นญาติวงศ์พงศ์พันธุ์ของเสด็จ จึงจะต้องกราบทูลออกไปให้ทราบ ครั้งก่อนได้ทูลแจ้งข่าวตายมาเพียงกรม

หลวงมหิศวรินทร์ (๙) ซึ่งสิ้นพระชนม์ในวันพุธขึ้นสามค่ำเดือนแปด และเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (๑๐) ซึ่งถึงอนิจกรรมในวันอาทิตย์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนแปด หนังสือที่ได้กราบทูลไปก่อนนั้นลงวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนแปด หนังสือที่ได้ไปจากกรุงเทพมหานครในวันพุธขึ้นสิบค่ำเดือนแปด ครั้นณวันศุกร์ขึ้นสิบสองค่ำเดือนแปด พระองค์เจ้ามณฑา (๑๑) ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสิ้นพระชนม์ลง เพราะพระโรคเดิมประชวรมานาน ได้ไว้พระศพในพระโกศตั้งไว้ที่ศาลาต้นสนได้เดือนหนึ่งแล้ว ได้เชิญพระศพไปถวายเพลิงที่เมรุวัดบวรนิเวศในวันอาทิตย์แรมสี่ค่ำเดือนเก้า การเป็นเสร็จแล้ว ศพเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ก็ได้ชักไปเมรุวัดสระเกษเผาเสร็จแล้ว ได้เลื่อนที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี พิริยพาหะ (๑๒) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี พระยาปราจิณ (๑๓) เป็นพระยามหาอำมาตย์ ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้นห้าค่ำเดือนเก้า พระองค์เจ้ามงคลเลิศ (๑๔) พี่ชายแม่เพยป่วยเป็นโรคลงรากในเวลาย่ำรุ่ง อาการเหมือนกันกับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์แก้ไขไม่คลาย ครั้นเวลาบ่ายสองโมงก็ถึงชีพตักษัย ได้ไว้ศพในโกศมณฑปตั้งไว้ที่บ้านของเธอ ยังไม่ทันได้เผา ครั้นวันพฤหัสบดีขึ้นหนึ่งค่ำเดือนสิบ เวลาเช้า แม่เพย (๑๕) ไออาเจียนเป็นโลหิตออกมามากออกทางจมูกออกทางปากได้ตัวสัตว์ออกมากับทั้งโลหิตตัวหนึ่ง มีอาการคล้ายตัวหนอนเล็กหางเป็นสามแฉก แต่หมอยังแก้ไขก็ค่อยคลายมาโลหิตออกบ้างเล็กน้อยจางไปแล้ว ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนสิบเวลากลางคืนเธอว่าค่อยสบายไอห่างไปนอนหลับได้มาก ตั้งแต่สาม

ยามไปจนสามโมงเช้า ครั้นณวันจันทร์ขึ้นห้าค่ำเดือนสิบ ตื่นขึ้นอีกเวลาสามโมงเช้า รับประทานอาหารได้ถ้วยฝาขนาดใหญ่ แล้วนั่งเล่นอยู่กับบุตร์คนเล็ก (๑๒) ไอเป็นโลหิตออกมาแล้วก็เกิดเป็นโลหิตพลุ่งพล่านมากเป็นที่สุด ออกทั้งทางจมูกทางปาก หลายถ้วยแก้วกระบอกไม่มีขณะหายใจ พอโลหิตมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยุดทีเดียวไม่ฟื้นเลย ได้รับประทานจัดการไว้ศพในโกศ ตั้งไว้ที่ตึกต้นสนแต่ตกแต่งตึกเสียใหม่ให้งามดี เพดานและบานประตูบานหน้าต่างปิดลายเงิน ฝาผนังปิดกระดาษลาย และตกแต่งสิ่งอื่นมากพอสมควร ครั้นจะยกขึ้นไปไว้บนพระมหาปราสาท เห็นว่าจะกีดขวางการพระราชพิธีไม่พอที่ แต่เท่านั้นก็ดีอยู่แล้ว ศพจะเอาไว้นานต่อเดือนสี่เดือนห้าจึงจะได้เผา เดี๋ยวนี้ก็รับประทานทำบุญต่าง ๆ มีเทศนาและบังสกุลอยู่เนือง ๆ เมื่อวันพุธแรมสิบสามค่ำเดือนสิบ เจ้านายและคุณหม่อมต่างวังมาถือน้ำแล้วแวะไปเยี่ยมศพ ได้นิมนต์พระบังสกุลคนละเล็กละน้อยเป็นพระสงฆ์ถึงหมื่นเศษ เจ้านายและข้าราชการในกรุงและหัวเมืองและเจ้าภาษีนายอากรก็นำผ้าขาวและสิ่งของและเงินสลึงเงินเฟื้องมาช่วยในการศพก็เป็นอันมาก ที่ให้เป็นอนุเคราะห์แก่ชายจุฬาลงกรณ์ หญิงจันทรมณฑล ชายจาตุรนต์รัศมี ชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ บุตร์แม่เพยทั้งสี่ก็มีบ้าง กระหม่อมฉันคิดขอบบุญขอบคุณท่านทั้งปวงครั้งนั้นนักหนา แม่เพยตายลงครั้งนี้ เมื่อดูอาการก็ควรจะตายอยู่แล้ว ด้วยป่วยโรคนี้มาตั้งแต่เสาะแสะมาถึงห้าปี ตั้งแต่ปีมะเสงมา รักษาก็หลายหมอหลายยาแล้วไม่หาย จึงเห็นว่าถึงคราวที่จะสิ้นอายุตายอยู่แล้ว อายุ

นับปีเท่ากับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์บิดานั้น เหมือนกันกับชายมงคลเลิศ ซึ่งเป็นพี่ชาย ว่าโดยละเอียดไปกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์มีอายุนับวันตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๖๓๙ วัน ชายมงคลเลิศนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๐๓ วัน แม่เพยนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๒๓ วัน มากกว่ากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๒๘๔ วัน มากกว่าชายมงคลเลิศ ๒๐ วัน ชายมงคลเลิศนั้นได้รับประทานชักไปเผาเสียที่เมรุวัดบวรนิเวศ ในวันอาทิตย์แรมสามค่ำเดือนสิบ แล้วเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ (๑๗) เมื่อณวันจันทร์แรมสองค่ำเดือนสิบเอ็ด ได้ไปตามกระหม่อมฉันทอดกฐินวัดบวรนิเวศ ที่แก้มเธอข้างขวาเป็นเมล็ดขึ้นมาแต่เมื่อไรไม่ทราบ เธอสำคัญว่าเป็นสิว เธอบีบคั้งอาการดังบีบสิวก็ให้ปวดอักเสบบวมตั้งแต่หน้าตลอดลงมาถึงหน้าถึงท้อง กรมนรานุชิตเสด็จไปประทานยารักษา ครั้นอาการไม่ถอย ใช้ยาหมอบ้างพระสงฆ์บ้าง กินและทาแก้ไขไปหลายหมอที่บวมนั้นค่อยย่อมลง ครั้นวันอาทิตย์แรมแปดค่ำเดือนสิบเอ็ดเวลากลางคืน พิษวรรณโรคนั้นกลับเข้าทำข้างใน ให้จุกเสียดปิดอุจจาระปัสสาวะมาจนวันอังคารแรมสิบค่ำเดือนสิบเอ็ดเวลาสี่โมงเช้าก็สิ้นชีวิต กระหม่อมฉันได้ขึ้นไปอาบน้ำศพ แล้วได้รับประทานจัดไว้ศพในโกศตั้งไว้ที่บ้านของเธอ พระองค์เจ้านิลวัตถา (๑๘) เจ้าน้าของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น ประชวรมาสามสี่เดือนเศษแล้ว หมอว่าเป็นพระโรคริดสีดวง จนถึงบวมทั้งพระองค์ ครั้นณวันเสาร์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนสิบสอง เวลาทุ่มหนึ่งกับหกบาทก็สิ้นพระชนม์ เมื่อเวลาสิ้นพระชนม์นั้นกระหม่อมฉันไม่อยู่ ไป

ทอดกฐินที่เมืองเพ็ชร์บุรี ได้สั่งกรมวรจักร์ (๑๙) ไว้ให้ไปสรงน้ำแทน แล้วจัดไว้พระศพอยู่แห่งเดียวกับเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ แต่ต้องไว้พระศพในพระโกศมณฑป (๒๐) เพราะลองโกศไม่มีแล้ว ไปอยู่ที่กรมหลวงมหิศวรินทร์ ๑ อยู่ที่แม่เพย ๑ อยู่ที่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ๑ อยู่ที่ศพองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีเมืองเขมร ๑ จัดส่งออกมาที่ท่านผู้หญิงอิน ๑ ผู้มีบรรดาศักดิ์ตายมากนัก ผ่อนปรนไม่ทันเป็นความจนใจ

วันอังคารขึ้นสามค่ำเดือนสิบสอง นางแพมารดายิ่งเยาวลักษณ์และภักตรพิมลพรรณ และเกษนสันตโสภาคย์ และมนุษยนาคมานพนั้นคลอดบุตร์เป็นหญิงออกแล้วครรภมล (รก) ไม่ออกตั้งแต่เวลาห้าทุ่มหกยาทไป หมอแก้ไขหลายหมอแล้วก็ไม่ออก ครั้นเวลาเจ็ดทุ่มก็ตั้งหอบตาตั้ง ครั้นเวลาสามยามหมอบรัดเล (๒๑) อเมริกันเข้าชักครรภมล (รก) ออกได้ แต่เมื่อนั้นอาการหนักชีพจรอ่อนเสียแล้วแก้ไม่พื้น ครั้นเวลาสามยามสี่ยาทก็ขาดใจตาย ได้ให้เอาศพไปฝังไว้วัดสมอราย (๒๒) แต่บุตร์นั้นยังดีอยู่

วังหน้าเดี๋ยวนี้ท่านประชวรมาแต่เดือนเก้าข้างขึ้น ตั้งแต่วันศุกร์ขึ้นสามค่ำเดือนเก้ามาไม่ได้เสด็จออกเลย ไม่ได้เสด็จไปไหนเลย ท่านบอกอาการว่าประชวรพระโรคลม ให้วิงเวียนและลมจับเนือง ๆ แต่คนทั้งปวงเขาว่าท่านประชวรอย่างอื่น ถึงว่าประชวรอยู่นานดังนี้ก็ไม่มีใครไปเฝ้าเยี่ยมประชวรเลย เพราะรู้ว่าถึงไปก็ไม่ได้เฝ้า การงานอันใดในวังนั้นจะเพททูลก็ไม่ได้หมด ท่านเสด็จอยู่แต่บนเก๋งไม่ได้ลง

มาข้างล่างเลยสามเดือนเศษมาแล้ว กระหม่อมฉันจะขอไปเยี่ยม ก็ให้มาห้ามเสียว่าอย่าให้ไป กลัวคนจะลือว่าประชวรมาก ครั้นมาเมื่อวันเจ้าฟ้าอิศราพงศ์สิ้นชีวิตลง กระหม่อมฉันเห็นว่าการอาบน้ำศพ และจัดการไว้ศพเป็นหน้าที่ของท่าน แต่เห็นว่าท่านจะไม่เสด็จไปได้ กระหม่อมฉันจึงไปแทน วันนั้นกระหม่อมฉันไปทอดกฐินก่อน แล้วจึงมาแวะจอดเรือเข้าที่พระตำหนักน้ำในพระบวรราชวัง ท่านทราบเข้าจึงให้หนูตุ้ยลงมารับกระหม่อมฉัน แล้วว่าให้เชิญกระหม่อมฉันเข้าไปเยี่ยมท่านก่อนท่านรำลึกถึงนัก กระหม่อมฉันก็เข้าไปเยี่ยม เห็นอาการท่านก็คล้ายกับปกติ แข็งแรงดีอยู่ไม่โซมซูบผอมดอก เห็นเป็นผิดปกติที่ผิวนั้นซีดมากอยู่เท่านั้น แต่ท่านบอกอาการว่าเป็นลมจับเนือง ๆ จะไปข้างไหนก็จะไปได้ แต่กลัวจะไปลมจับล้มลง กลัวคนจะตื่นเอิกเกริกไป วันนั้นกระหม่อมฉันเห็นแต่ท่านนัดพิมเสนหลายครั้ง พิมเสนขวดโตตั้งอยู่ที่นั่นทีเดียว ขยี้ใส่ลงในน้ำ ผ้าขาวชุบเช็ดที่สูงก็เนือง ๆ วันนั้นท่านว่าขอให้หมอยาข้างวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปรึกษา ใครจะคิดอ่านถวายยาได้บ้าง เจ้ากรมปลัดกรมหมอวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปรึกษา คิดอ่านจะถวายยาคนละขนานสองขนาน คิดไปต่าง ๆ ยาที่คิดนั้นหมอวังหน้าว่ายาอย่างนั้นเคยถวายเสียแล้วหมดไม่ชอบพระโรค หมอก็ต้องเลิกกลับมาในเดือนสิบสองข้างขึ้นนี้ ท่านให้มาบอกอาการว่า พระอาการนั้นมากไปเสวยไม่ได้บรรทมไม่หลับ หมอไทยแก้มานานแล้ว อาการก็ไม่คลายจะขอให้หมอจีนถวายยาเป็นพระโอสถต่อไป กระหม่อมฉันคิดว่าถ้า

พระโรคท่านไม่เป็นเช่นอาการท่านบอก เป็นเช่นเขาลือจริง หมอจีนถวายเห็นจะชอบพระโรค

อนึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิท (๒๓) ก็ป่วยโรคคล้ายกับเจ้าพระยานคร ลมจับล้มลงแล้วก็เสียจำหระซ้าย ตั้งแต่วันเสาร์ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนเก้ามา เธอใช้ยาของเธอรักษาตัวเธอเองบ้าง หมอกัมเบล (๒๔) ให้ยาบ้าง แต่ยัดนี้อาการก็ว่าค่อยคลายแล้ว แต่กระหม่อมฉันเห็นว่าไม่ดีกว่าเจ้าพระยานครมากนัก ดีกว่าเจ้าพระยานครแต่ที่โสตไม่ตึงโรคอย่างนี้รักษาหายยากอยู่

พระองค์เจ้าดวงจันทร์ตั้งแต่เดือนเก้ามาจนเดือนสิบประชวรมากเป็นพระโรคบิดตกพระโลหิตพระเสมหะ กระหม่อมฉันให้ท้าวสมศักดิ์ (๒๕) ขึ้นไปเยี่ยม เพราะที่ยนอาการไม่ได้ทูลท่าน บอกลงมาว่าครั้งนี้ท่านจะยังไม่สิ้นพระชนม์ ท่านคงจะหาย ครั้นเมื่อวันพุธแรมสี่ค่ำเดือนสิบเอ็ด ท่านเสด็จลงมาหากระหม่อมฉัน ตรัสบอกว่าท่านหายประชวรแล้ว เมื่อวันอาบน้ำศพเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ท่านก็เสด็จไปได้ แต่พระองค์เจ้าดารา (๒๖) นั้นกระหม่อมฉันวิตกอยู่ ด้วยท่านก็ทรุดโทรมซูบผอมมานานแล้ว ครั้งนี้ท่านพบใครท่านก็ทรงกรรแสงร่ำไป ประชวรลมวันละสองครั้งสามครั้ง อุตสาหะพาหลานเสด็จลงมาหากระหม่อมฉันวันหนึ่งการต่อไปจะเป็นอย่างไรก็ไม่ทราบเลย

ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาและญาติพี่น้องอื่น ๆ พวกเมืองนครศรีธรรมราชก็อยู่เย็นเป็นสุขโดยมาก ไม่ป่วยไข้อันใดนัก แต่บัวมารดาศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาป่วยเป็นวรรณโรค

เนือง ๆ หายไปคราวหนึ่ง แล้วก็กลับเป็นอีก แต่ไม่ขึ้นที่สลักสำคัญดอก เห็นจะเป็นโทษโลหิตและน้ำเหลืองเสียจะต้องรุถ่ายใหญ่ ๆ เสียสักคราว เห็นจะปกติดีไปดอก ไม่สู้อะไรนัก หนู (๒๗) บุตร์เจ้าพระยามหาศิริธรรมนั้น เป็นเหตุอย่างไรไม่ทราบ สิ่งของในเย่าเรือนจำนำเขาเสียหมด ของไปตกอยู่ที่ผู้รับจำนำราคาถึง ๓๕ ชั่ง แต่ยึดความอยู่ เมื่อไรญาติพี่น้องจะเข้ามาถือน้ำหรือรับเบี้ยหวัดจะไปพักที่เรือนแล้ว ก็ไปยืมเอามาเรียงรายไว้ ครั้นพวกนั้นไปแล้วก็ให้ข่าวขนไปคืนผู้รับจำนำ ภายหลังท่านผู้หญิงเปี่ยม (๒๘) สืบทราบเข้าว่าเป็นดังนั้น ก็เข้ามาชำระกันต้นเหตุที่จะได้ทราบนั้นเพราะเกิดความเพราะเขาทิ้งหนังสือกล่าวโทษหม่อมเจ้าบรรจง (๒๙) ว่าซุกซนเป็นหนี้สินมาก และหนูไปสมคบกับหม่อมเจ้าบรรจง ด้วยนับถือกันว่าเป็นญาติข้างคุณตานิ่ม (๓๐) กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ หม่อมเจ้าบรรจงเที่ยวหลอกลวงข้างโน้นข้างนี้ เอางานและสิ่งของเขาไป คิดเป็นเงินถึง ๔๘ ชั่ง ต้องจำไว้ เร่งเงินให้เขาก็ไม่ได้ กระหม่อมฉันจึงได้หักเอาเบี้ยหวัดหม่อมเจ้าในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ไว้ทั้งกรม ใช้หนี้เสีย แล้วตัวหม่อมเจ้าบรรจงก็ไล่ไปเสียจากวังแล้ว แต่หนูนั้นเขาทำวุ่นในตัวของเขาเอง หมดไปในทรัพย์เขาเอง ไม่ได้เป็นหนี้ใคร กระหม่อมฉันก็นิ่งอยู่

ในปีนี้ภายหลังแต่หญิงสุขุมาลมารศรี บุตร์สำลีเกิดแล้วนั้นมา กระหม่อมฉันมีบุตร์อีก ๓ คน คือ บุตร์หญิงชื่อ นารีรัตนา ออกเมื่อวันเสาร์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนหก มารดาชื่อดวงคำเป็นลาว ๑ คือ บุตร์ชื่อไชยยานุชิตเป็นบุตร์ที่ ๗ ของเที่ยง ออกเมื่อวันอังคารแรมหกค่ำ

เดือนเก้า ๑ คือหญิงเล็กน้องยิ่งเยาวลักษณ์ ออกเมื่อวันอังคารขึ้นสามค่ำเดือนสิบสอง จะได้ชื่อว่าบรรจบเบญจมา ๑ บุตร์กระหม่อมฉันมีอยู่บัดนี้ ชาย ๒๔ หญิง ๒๑ รวมเป็น ๔๕ คน อยู่คืออยู่หมดไม่ป่วยไข้

การศพท่านผู้หญิงอินนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้เจ้าพนักงานคุมโกศออกมา กับได้ให้เงินสิบชั่ง ไตรสังเค็ดเจ็ดสำรับ มอบให้มาแก่พระเสนหามนตรีด้วยแล้ว

จดหมายมาณวันพุธ แรมสามค่ำ เดือนสิบสอง ปีระกาตรีศกศักราช ๑๒๒๓ เป็นวันที่ ๓๘๔๓ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้.

ในพระราชหัตถ์ ฉะบับที่ ๔

---

๑ ชายคัคณางค์ พระเจ้าลูกยาเธอ คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร ประสูติเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

๒ พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (เสือ) เป็นข้าหลวงเดิมในรัชชกาลที่ ๔

๓ ท่านผู้หญิงอินภรรยาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เป็นธิดาพระยาพินาศอัคคี พระบาทสมเด็จ ๆ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องคำรัสเรียกว่า พี่อิน แจ้งอยู่ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

๔ นายเอี่ยม บุตร์พระยาเสนานุชิต (นุช) ถึงรัชชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระยาเสนานุชิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๕ พระยาภูเก็ต (ทัด) ถึงรัชชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ต

๖ องค์พระหริราชดนัย คือสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชา สุรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

๗ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกษ) บุตร์เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) เป็นข้าหลวงเดิมในรัชชกาลที่ ๔

๙ กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ พระเจ้าลูกยาเธอรัชชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้าโต ประสูติในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๖ สิ้นพระชนม์ในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

๑๐ เจ้าพระยาธรรมา (เสือ) บุตร์เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน)

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา พระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลที่ ๑ ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓

๑๒ พระยามหาอำมาตย์(บุญศรี) ถึงรัชชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

๑๓ พระยาปราจิณ(ลมั่ง) บุตร์เจ้าพระยารัตนาพิพิธ(สน) ถึงรัชชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าพระยาธรรมา

๑๔ พระองค์เจ้ามงคลเลิศ พระองค์เจ้าทรงตั้ง ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์

๑๕ คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๑๖ คือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๑๗ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ พระองค์เจ้าดาราวดี ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นพระมารดา

๑๘ พระองค์เจ้านิลวัตถา มักเรียกกันว่า พระองค์ถา ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ เจ้าน้องร่วมเจ้าจอมมารดากับพระองค์เจ้าดาราวดี

๑๙ กรมวรจักร พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้าปราโมช ประสูติปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ เป็นกรมหมื่นแล้วเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนวรจักรธรานุภาพในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕

๒๐ พระโกศมณฑปที่ตำรัสนี้ คือพระโกศหุ้มผ้าขาว อย่างที่ทรงพระศพพระองค์เจ้าวังหน้าและพระองค์เจ้าตั้งในชั้นหลัง พระโกศที่ประกอบเป็นมณฑปเวลานั้นยังไม่ได้สร้าง

๒๑ หมอบรัดเล เป็นพวกมิชันนารีเข้ามาอยู่แต่ในรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือนและโรงพิมพ์อยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ริมป้อมวิชัยประสิทธิ์ ตายในรัชกาลที่ ๕

๒๒ วัดสมอรายเป็นนามเดิมของวัดราชาธิวาศ

๒๓ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้านวม ประสูติในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔

๒๔ หมอกัมเบล เป็นชาติสก๊อต เข้ามาอยู่เป็นแพทย์ประจำสถานกงสุลอังกฤษ

๒๕ ท้าวสมศักดิ์ (นก)

๒๖ พระองค์เจ้าดารา ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุร-สิงหนาท เป็นพระมารดาเจ้าฟ้าอิศราพงศ์

๒๗ หนู บุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม คนเดียวกับหนูชี

๒๘ ท่านผู้หญิงเยี่ยม ภรรยาพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) เป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

๒๙ หม่อมเจ้าบรรจง ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

๓๐ คุณตานี เจ้าจอมมารดากรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นธิดาเจ้าพระยามหาเสนา บุนนาค แต่เจ้าคุณนวลมิได้เป็นมารดา

ฉะบับที่ ๕

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปั้ทมราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราย ด้วยหนังสือรับสั่งของเสด็จโปรดให้ขุนหมื่นชาวอภิรมย์ถือมานั้น ได้มาถึงมือกระหม่อมฉันเมื่อณวันอาทิตย์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนแปดอุตราสาธ ความได้อ่านทราบแล้ว กระหม่อมฉันคิดด้วยเกล้า ๆ ว่าเสด็จประชวรครั้งนี้ ประชวรพระโรคใหญ่พระโรคมาก พระชนม์พรรษาก็มากแล้ว จะเสด็จไป ๆ มา ๆ ในกลางทะเลกระหม่อมฉนก็วิตกมากนัก ซึ่งว่าจะเชิญย้านุ้ยเข้ามาด้วยนั้น ย้านุ้ยก็ออกมาจากกรุงอยู่เมืองนครศรีธรรมราชแต่อายุ ๕๓ – ๕๔ ปีก็ยังบ่นว่ากลัวทะเลนัก แต่ย้านุ้ยอยู่เมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้เข้ามาเลยถึง ๔๕ ปีมาแล้ว อายุย้านุ้ยก็ถึง ๙๘ นับว่า ๙๙ ปีมาแล้ว ถ้ามิสติอยู่ไม่หลงไหลก็จะไม่ยอมมา ถ้าหลงไหลพ้นเพื่อนจะพามาร่อนรับร่อนเร่ ก็เป็นที่วิตกนัก พระองค์ของเสด็จนั้นเพราะเป็นเจ้าเป็นนาย อย่างไร ๆ เมื่อสิ้นความวิตกความประสงค์แล้ว ก็ควรจะต้องเสด็จกลับคืนมายังกรุงเทพมหานครจงได้ ก็ถ้าเสด็จกลับมาแล้วให้การเป็นเสร็จแต่ครั้งหนึ่งคราวเดียวได้ก็เป็นดี ก็ถ้ากลับมิพระประสงค์จะให้ไปส่งเสด็จอีก แล้วรับเสด็จอีกเป็นหลายครั้งหลายคราว กระหม่อมฉันวิตกนัก เพราะย้านุ้ยก็ชรามากแล้ว เสด็จก็เจริญพระชนมายุมากแล้วก็ประชวรอยู่ด้วย ก็ถ้าเสด็จจะทรงระลึกถึงกระหม่อมฉัน ๆ นึกว่าในกลางเดือนเก้าหรือแรมอ่อน ตัวกระหม่อมฉันจะลงไปเฝ้าเสด็จเอง แต่จะขอเฝ้าเพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช

จะให้มีผู้ไปรับเสด็จลงมาพบกระหม่อมฉัน เพราะจะขึ้นไปเฝ้าให้ถึงเมืองนครศรีธรรมราชอย่างครั้งก่อน ก็จะเป็นที่มีความลำบากแก่เจ้าพระยานครและกรมการไพร่ข้าราชการทั้งปวงนั้นไป กระหม่อมฉันจะหยุดเรืออยู่เพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช แล้วจะให้ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญายุตรีกับมารดาไปเฝ้าถึงที่ประทับ และเยี่ยมเยียนข้าน้อย และญาติพี่น้องแล้วกลับลงมาเรือ ถ้าจะเสด็จมาให้กระหม่อมฉันเฝ้าได้ ก็จะเชิญเสด็จมาด้วย เมื่อเสด็จมาพบกับกระหม่อมฉันแล้ว กระหม่อมฉันจะได้กราบทูลปรึกษาหารือการให้ถ้วนถี่ ก็ถ้ามีพระประสงค์จะเสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ ให้ได้ ก็จะได้เสด็จกลับมาพร้อมกับกระหม่อมฉันทีเดียว เป็นพระเกียรติยศสมควรเหมือนเมื่อเวลาแรกเสด็จออกไปเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ถ้าจะยังไม่เสด็จกลับ ก็จะได้ให้ไปส่งเสด็จกลับไปอยู่กับข้าน้อย ไม่ต้องเสด็จเข้ามาเยี่ยมกระหม่อมฉันให้ลำบากถึงกรุงเทพ ฯ เลย

พระองค์เจ้าคุยถี (๓) สิ้นพระชนม์แล้วแต่วันศุกร์แรมสิบค่ำเดือนแปดบุรพาสาธ พระศพเชิญไปไว้ที่วังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ได้ยินว่าจะได้ถวายพระเพลิงต่อเดือนเก้า การทั้งปวงเป็นการในพระบวรราชวังอนึ่งหม่อมเจ้าชอุ่มในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งภายหลังมาได้เลื่อนเป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ป่วยโรคหืดมานานแล้ว ในปีนี้ตั้งแต่เดือนหกมาป่วยหนักลงถึงซึ่งพิตักษัยเสียแล้ว เมื่อณวันพุธแรมหกค่ำเดือนแปดอุตราสาธ จะได้ปลงศพในเดือนเก้าหรือเดือนสิบ

จดหมายมาณเดือนแปด ปีกุนเบ็ญจศก ศักราช ๑๒๒๕

๔๕

ในพระราชหัตถ์ฉะบับที่ ๕

---

๑ พระองค์เจ้าดุษดี ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูติในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๓๕

ฉะบับที่ ๖

จดหมายมายังพระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรีให้ทราย ด้วยบัดนี้ข้าพเจ้ามีเรือกลไฟขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง ให้ชื่อว่า บรมราชวรฤทธิ (๑) มีกำลังร้อยแรงม้า เดิรสิบสองน็อต ข้าพเจ้าจะใคร่ลองเรือไปแล่นเล่นในทะเลตามลมอากาศพอสบาย ไม่อยากจะขึ้นบ้านขึ้นเมืองใด ไม่อยากได้ของถวายและอะไร ๆ ของผู้ใดดอก เพราะท่านทั้งปวงได้เสียของถวายมามากแล้ว อนึ่งเมื่อวันอาทิตย์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนแปดอุตราสาธ ข้าพเจ้าได้รับหนังสือของพระองค์เจ้ายิ้มราช มีมาถึงข้าพเจ้าฉะบับ ๑ ความว่าท่านมีพระประสงค์จะเสด็จมากรุงเทพ ฯ จะใคร่พบข้าพเจ้า ขอให้จัดเรือกลไฟไปรับ ข้าพเจ้าเห็นพระองค์เจ้ายิ้มราชก็เจริญพระชนมายุมาก แล้วก็ประชวรอยู่ด้วย จะเสด็จมาในทะเลลำบากนัก ข้าพเจ้าวิตกอยู่ เมื่อท่านทรงระลึกถึงจะใคร่พบข้าพเจ้าแล้ว ในกลางเดือนเก้าหรือแรมอ่อน ๆ ข้าพเจ้าจะไปทอดเรืออยู่เพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช จะใช้ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา บุตรกับมารดาและญาติขึ้นไปเฝ้าแต่เวลาเช้าถึงพระองค์ท่าน และเยี่ยมเยียนบ้านญาติและญาติอื่น ๆ แล้วไปนมัสการพระมหาธาตุ เวลาบ่ายแล้วจะได้กลับมาลงเรือณวันนั้น ให้พระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี จัดเรือ จัดช้างวอช้างกูบมารับในเวลาเช้า ถ้าพระองค์เจ้ายิ้มราชจะใคร่เสด็จลงมาพบข้าพเจ้าที่เรือ ก็ให้พระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี ช่วยกันประคับประคองรับเสด็จส่งเสด็จ ให้ท่านเสด็จมาโดยสบายตามพระประสงค์เถิด

จงอย่าได้ปลูกพลับพลาฝาเลื่อนและจัดการอื่น ๆ นอกจากการที่ว่านี้เลย ข้าพเจ้าไม่ขึ้นบ้านขึ้นเมืองแล้ว เพราะจะขึ้นไปถึงที่ประทับเมืองนครศรีธรรมราชอย่างครั้งก่อน ก็จะเป็นที่มีความลำบากแก่เจ้าพระยานคร และกรมการ และไพร่ใช้ราชการนั้นไป

ในพระราชหัตถ์ฉะบับที่ ๖

๑ เรือพระที่นั่งบรมราชวรฤทธิ์ เข้าใจว่าลำเดียวกับที่ (เปลี่ยนนาม) ปรากฏภายหลังว่า เรือพระที่นั่งอัครราชวรเดช เป็นเรือกลไฟ ๒ ปล่อง

พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

ของหลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว ณนคร)

เมื่อครั้งกรุงเก่า ในแผ่นดินเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสวยราชสมบัติ พระยาราชสุภาวดีมาเป็นพระยาศรีธรรมาโศกราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้หลวงนายสิทธินายเวรมหาดเล็ก (๑) มาเป็นพระปลัดเมืองนคร ฯ ภายหลังพระยานครศรีธรรมราชถูกขุทธรณ์ต้องกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ ถอดจากเจ้าเมือง เวลากรุงเก่าเสียแก่พะม่านั้นหามีเจ้าเมืองไม่ มีแต่พระปลัดเป็นผู้รักษาราชการเมือง จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้านคร ยกกองทัพไปตีเมืองชุมพร, เมืองปทิว, ไชยา, หลังสวน, กระ, ระนอง, ตะกั่วทุ่ง, ตะกั่วป่า, พังงา, เมืองพัทลุง, สงขลา, ตานี, หนองจิก, เทพา, ยะหริ่ง, เมืองไทร, ปลิศ, สตูน, ภูเก็ต, รวมทั้งเมืองตรัง, กระบี่, กาญจนดิฐ, มาขึ้นเจ้านคร เจ้านครตั้งเป็นชุมนุม ๑ ไม่ขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ (๒)

---

(๑) หลวงสิทธินายเวรคนนี้ เข้าใจว่าชื่อ หนู ด้วยมีในคาถาประกาศพิธีตรุษเมืองนคร ใช้คำว่า มุสิก ในที่ขานนามเมื่อเป็นเจ้านคร ฯ เห็นจะเป็นเชื้อข้าราชการเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช

(๒) ชื่อหัวเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวนี้ไม่ถูกตามจริง ด้วยเป็นเมืองตั้งที่หลังครั้งเจ้านครหลายเมือง และที่รู้เป็นแน่นั้น เมืองไทรและเมืองตานีตั้งเป็นอิสสระเหมือนกัน มิได้ขึ้นนครศรีธรรมราช ครั้งเจ้านคร

เมื่อปีฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๑๓๑ เจ้ากรุงธนบุรีมีอำนาจจึงแต่งให้พระยาจักรี (แขก) ๑ พระยายมราช ๑ พระยาศรีพิพัฒน์ ๑ พระยาเพ็ชรบุรี ๑ ยกกองทัพมาตีชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช แม่ทัพทั้งปวงต่างก็ยกไปแล้ว ภายหลังทรงเห็นว่ากองทัพที่ยกไปอ่อนแอนัก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยกกองทัพหลวงหนุนออกมาตี เมืองชุมพร, เมืองไชยา, แตกเป็นลำดับ เจ้านครให้อุปราชตั้งค่ายต่อสู้ที่ท่าหมาก ๑ ค่าย คลองปากนคร ๑ ค่าย คลองศาลาสี่หน้า (คือปากพยา) ๑ ค่าย กองทัพกรุงธนที่ยกมาตีแตก หลวงสงขลา (วิเถียน) พาเจ้านครกับครอบครัวอพยพหนีไปอยู่เมืองตานี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพเข้าเมืองนครศรีธรรมราช ดำรัสให้พระยาจักรี พระยาพิไชยราชายกกองทัพเรือติดตามเจ้านครไป

ฝ่ายพระยาตานีเกรงพระเดชานุภาพ ก็จับเจ้านครและครอบครัวส่งมาถวายแต่โดยดี

ขณะนั้นโปรดให้ต่อเรือรบขึ้นที่นั่น ๑๐๐ ลำเศษ และพระราชทานพระราชทรัพย์ให้ข้าราชการทั้งปวงทำการสถาปนาซ่อมแปลงพระอารามที่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นหลายอาราม

ครั้นทรงจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้ว ก็เสด็จยกทัพกลับกรุงธนบุรีและให้เชิญพระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชมาจานจำลองไว้ที่กรุงธนบุรีด้วยทั้งจบ ครั้นแล้วจึงเชิญต้นฉบับมาส่งไว้อย่างเดิม

แต่ตัวเจ้านครกับครอบครัวนั้น เมื่อเลิกทัพกลับมาก็คุมเข้ามายังกรุงธนบุรีด้วย แต่ทรงพระราชดำริว่า เจ้านครไม่มีความผิดต่อ

พระองค์ ซึ่งได้รบพุ่งกันก็เพราะต่างคนถือว่าตัวเป็นใหญ่ จะลงเห็นว่าเจ้านครเป็นขบถนั้นไม่ได้ จึงโปรดพระราชทานให้พ้นโทษ ให้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาอยู่เป็นข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ต่อไป

แล้วโปรดให้พระเจ้าหลานเธอ เจ้านราสุริวงศ์ อยู่ครองเมืองนครศรีธรรมราชได้ ๗ ปี เจ้านราสุริวงศ์ถึงแก่พิราลัยที่เมืองนครศรีธรรมราช ณปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ฝ่ายเจ้านครเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ได้รับราชการตามเสด็จไปทัพศึก เจ้ากรุงธนบุรีไว้วางพระทัยในเจ้านคร จึงให้เจ้านครกลับออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ได้รับสุพรรณบัฏเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เจ้าขัณฑสีมา[(๑)] มีเกียรติยศเสมอเจ้า

---

(๑) เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้านครเป็นเจ้าประเทศราช อ้างเหตุในสารตราอีกข้อ ๑ ว่า ได้ถวายธิดาทำราชการ และธิดานั้นมีพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์ว่า ท่านองพระเจ้ากรุงธนบุรีจะได้ทรงปรารภเรื่องสืบสันตติวงศ์ พิเคราะห์ตามความมุ่งหมาย ดูเหมือนตั้งพระทัยจะให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ ลูกเธอองค์ ๑ ครองกรุงกัมพูชา ให้เจ้าทัศพงศ์ลูกเธอ ซึ่งภายหลังเป็นพระพงศ์นรินทร์ ซึ่งเป็นหลานเจ้านคร ครองเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนกรุงธนบุรีนั้นจะมอบราชสมบัติประทานเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ ที่เรียกว่า เจ้าฟ้าเหม็น ด้วยเป็นพระราชนัดดาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ด้วยเหตุนี้ จึงตั้งเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองประเทศราชไว้

ประเทศราช ตั้งพระยาอัครมหาเสนาและจตุสดมภ์สำหรับเมืองนคร ได้คล้ายกรุงธนบุรี ที่ว่าราชการเมืองนครของเดิม เรียกว่าท้องพระโรง ซึ่งก่อด้วยอิฐอยู่หลังศาลากลางจังหวัดทุกวันนี้(๑)

เจ้านครมีหม่อมชื่อทองเหนี่ยว เป็นบุตรสาวจีนปาด จีนปาดเป็นพี่จีนขวย จีน ๒ คนพี่น้องเป็นเศรษฐีมั่งมีมาก ศพจีนปาดฝังอยู่ที่ริมคลองที่จะไปท่าแพ เรียกว่า ก่ง ทุกวันนี้ เจ้านครมีธิดาด้วยหม่อมทองเหนี่ยว ๒ คน ชื่อ คุณชุ่ม ๑ คุณปราง ๑ แลเจ้านครมีบุตรด้วยภรรยาน้อย คือ ชื่อหม่อมทองอยู่ ๑ พระกำแพง ๑ แม่ม่วง ๑

คุณชุ่มได้เป็นภรรยาเจ้าพัฒน์ เจ้าพัฒน์นี้เป็นบุตรปลัด มีพี่สาวคน ๑ ชื่อคุณชี คุณชีไม่มีสามี มารดานั้นเรียกว่า คุณหญิง ๆ สร้างวัดประดู่ คุณชีสร้างวัดแจ้ง ที่อยู่ตำบลท่าวังเดี๋ยวนี้ คุณปรางนั้น เมื่อเจ้านครเข้าไปถูกกักอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ถวายเป็นพระสนมเจ้ากรุงธนบุรี(๒)

---

(๑) ตึกหลังนี้ข้าพเจ้าได้เคยเห็น เป็นตึกเล็ก ๆ ทำค้าง สงสัยว่ามิใช่ท้องพระโรง และเป็นของสร้างทีหลัง อาจจะสร้างตรงที่ท้องพระโรงเจ้านคร จึงเลยเรียกว่าท้องพระโรง ครั้งเจ้านครนั้น แม้ในกรุงธนบุรีท้องพระโรงก็ยังไม่เป็นตึก (ด.ร.)

(๒) ชื่อลูกเมียเจ้านครไม่เคยปรากฏชัดเจนในที่อื่น ในบัญชีนี้ขาดคุณฉิมพี่คุณปรางไปคน ๑ คุณฉิมนั้นที่บิดาได้ถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นพระสนมเอก ปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่า เทียบที่กรมบริจาภักดีศรีสุดารักษ์ มีลูกเธอ ๒ องค์ ชื่อเจ้าทัศพงษ์ ภายหลังได้

ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่า ที่เจ้ากรุงธนบุรียกเจ้านครขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราชนั้นเป็นการเหลือเกินไป จึงโปรดให้ลดบรรดาศักดิ์ลงเป็นเจ้าพระยานคร และให้ลดตำแหน่งเสนาบดีเมืองนครลงเป็นกรมการเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ และให้ยกเมืองสงขลาซึ่งขึ้นเมืองนครอยู่ในครั้งนั้นเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ด้วย

ต่อมาเจ้านครศรีธรรมราชแก่ชราว่าราชการบ้านเมืองพ้นเพื่อนไป เจ้าพัฒน์บุตรเขยเข้าไปเป็นโจทย์ ฟ้องกล่าวโทษเจ้านคร มีตราให้หาเจ้านครก็ยึดพลิ้วเสียหลายครั้ง แล้วจึงได้ตัวเข้ามากรุงเทพ ฯ โปรดให้เอาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาอยู่ใน

เป็นพระพงศ์นรินทร์องค์ ๑ เจ้าทัศภัย ภายหลังได้เป็นพระอินทรอภัยองค์ ๑ คุณปรางน้องคุณฉิมที่กล่าวว่า ถวายตัวในพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ตามเรื่องราวที่ปรากฏ เห็นจะไม่ได้เป็นพระสนมอยู่ก่อน ด้วยปรากฏว่า เจ้าพระยาพิไชยราชาให้เถ้าแก่เข้าไปขอต่อเจ้าจอมมารดาฉิม พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบ ทรงพระพิโรธ ว่าเจ้าพระยาพิไชยราชาบังอาจจะมาเป็นเขยน้อยเขยใหญ่กับพระองค์ ถึงให้ประหารชีวิตเจ้าพระยาพิไชยราชา แต่คุณปรางนี้อยู่ในวังต่อมามีครรภ์ขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงพระราชทานแก่เจ้าพัฒน์ อุปราชเมืองนครรับไป คลอดบุตรเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๓๖ บุตรนั้นคือเจ้าพระยานคร น้อย จึงเชื่อกันว่า เจ้าพระยานคร น้อย เป็นลูกพระเจ้ากรุงธนบุรี

กรุงเทพ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าพัฒน์ อุปราชบุตรเขยเจ้านคร ให้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เมื่อปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ และครั้งนั้น พระยาสงขลามีความผิดจึงโปรดให้เมืองสงขลากลับไปเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชดังแต่ก่อน เจ้านครถึงอนิจกรรมที่กรุงเทพ ฯ เจ้าพระยานคร พัฒน์ กับคุณหญิงชุ่มได้เก็บอัฏฐิเจ้านคร กับอัฏฐิหม่อมทองเหนี่ยวมาก่อเจดีย์ทำตึกบรรจุไว้ที่วัดแจ้งเมืองนคร

ครั้นเมื่อเจ้าตากออกจากราชสมบัติแล้ว เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) กับคุณหญิงชุ่ม จึงได้รับคุณปรางซึ่งเป็นพระสนมเจ้าตาก พาออกมาจากกรุงเทพ ฯ แต่เวลานั้นมีครรภ์ได้ ๓ เดือน แล้วมาคลอดที่เมืองนคร บุตรเป็นชายให้ชื่อว่า คุณชายน้อย(๑) พระยาศรีธรรมราช พัฒน์ มีบุตรหญิงกับคุณหญิงชุ่ม ๑ ชื่อคุณหญิงใหญ่ ๑ (คุณหญิงเล็ก ๑)(๒) และมีบุตรชายกับภรรยาน้อย ที่ได้รับสัญญาบัตร คือ นายจ่ายงมหาดเล็ก ๑ พระราชภักดี (ร้าย) ยกรบัตรเมืองนคร ๑(๓) บุตรหญิงชื่อหนู ภรรยาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์๑

(๑) ตรงนี้ผิด ที่จริงคุณปรางออกไปแต่ครั้งกรุงธนบุรีดังกล่าวมาแล้ว

(๒) ที่เรียกว่า คุณหญิง นี้ เป็นคำพวกชาวนครเรียก แต่เรียกกันในกรุงเทพ ฯ ว่า คุณนุ้ยใหญ่ คุณนุ้ยเล็ก

(๓) บุตรเจ้าพระยานคร พัฒน์ นอกจากบัญชีนี้ ได้ความว่า ชื่อ นิม เป็นพระยาภักดีภูธร อยู่วังหน้าคน ๑ ชื่อนายเริกคน ๑ นายกุนคน ๑ ไม่ได้ทำราชการ

ชื่อทิม ๑ ทิมนี้เมื่อรัชชกาลที่ ๒ ได้เข้าไปอยู่ที่วังกรมหมื่นศักดิพลเสพ ครั้นรัชชกาลที่ ๓ กรมหมื่นศักดิพลเสพได้รับพระราชทานเกียรติยศ เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ทิมก็ตามเสด็จไปอยู่ในพระราชวังบวร ฯ ด้วย ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ทิมมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ครั้นรัชชกาลที่ ๔ ทิมกลับไปรับราชการเป็นพนักงานเฝ้าหอพระอัฏฐิฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๑ ชั่ง ครั้นวันที่ ๑๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ ทิมถึงแก่กรรม

เมื่อพะม่ายกพัพยกทัพเรือมาทางเมืองมะริดในเดือนอ้าย แก่งหวุ่นแมงยี่เป็นแม่ทัพใหญ่ แต่งให้ยี่หวุ่นเป็นแม่ทัพ ยกทัพเรือไปทางทะเลเมืองถลาง แล้วให้เนมโยคุงนรัดเป็นทัพหน้า ตัวแก่งหวุ่นแมงยี่เป็นแม่ทัพ ยกมาตีเมืองชุมพร, เมืองไชยา, เจ้าเมืองทั้งสองเห็นว่าพะม่ายกมามากไม่สามารถจะสู้รบได้ จึงเทครัวเข้าป่าทิ้งเมืองเสีย พะม่าก็เอาไฟเผาบ้านเมืองเสียทั้ง ๒ เมือง แล้วยกมาตีเมืองนครศรีธรรมราช

ขณะนั้น เจ้าพระยานคร พัฒน์ ได้ข่าวว่า เมืองชุมพร, เมืองไชยา เสียแก่พะม่าแล้ว จึงแต่งให้กรมการคุมพลพันเศษมาตั้งขัดตาทัพพะม่าอยู่ที่ท่าต่อแดนเมืองไชยา ครั้นพะม่ายกไปยังไม่ได้รบ พะม่าคิดอุบายให้คนชาวเมืองไชยาไปร้องบอกลวงชาวเมืองว่า กรุงบางกอกเสียแก่พะม่าแล้วอย่าสู้รบเลย ให้ออกมาเสียโดยดีเถิด กรมการนำความไปแจ้งแก่เจ้านครพัฒน์ เจ้านครพัฒน์สำคัญว่าจริง เพราะ

มิได้เห็นทัพกรุงออกไปช่วย ด้วยในเวลานั้นกรุงเทพ ฯ ยังรบติดพันกับพะม่าทางเมืองกาญจนบุรีอยู่ จึงยังมิได้ยกไปช่วย เจ้าพระยานครพัฒน์จึงทิ้งเมืองเสีย พาพรรคพวกครอบครัวหนีไปอยู่ที่นอกเขาตำบลจันดีปลายคลองคุดด้วน แขวงอำเภอฉวาง ที่ซึ่งเจ้าพระยานครพัฒน์ไปตั้งทัยอาศัยอยู่ เรียกว่าทัยเจ้าพระยายังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พะม่าได้เมืองนครศรีธรรมราชก็เข้าตั้งอยู่ในเมือง ให้รวบรวมรี้พลกองทัพจะยกไปตีเมืองพัทลุง เมืองสงขลาต่อไป

ฝ่ายข้างเมืองพัทลุง เจ้าเมืองกรมการได้แจ้งว่าเมืองชุมพร เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เสียแก่ข้าศึกแล้ว จึงปรึกษากันคิดจะยกครอบครัวหนี ยังมีพระสงฆ์องค์ ๑ ชื่อมหาช่วยเป็นเจ้าอธิการวัดในแขวงเมืองพัทลุง สำแดงวิชชาเวทมนต์ลงเลขยันตร์ กะตุดประเจียดมงคลให้แก่กรมการนายบ้านชาวเมืองทั้งปวง คนเหล่านั้นก็นิยมยินดีถือมั่นเอาสิ่งนั้นเป็นเครื่องป้องกันสาตราวุธ พาให้ใจกล้าขึ้นถึงอาจสู้รบด้วยพะม่าได้ กรมการจึงจัดพลได้พันเศษแล้วเชิญท่านมหาช่วยอาจารย์ขึ้นคานหาม (นัยหนึ่งว่าขี่ช้างมาในกองทัพด้วย) ยกออกมาตั้งคอยรบทัพพะม่าอยู่กลางทางห่างเมืองพัทลุง พระมหาช่วยมีปืน ๒ กระบอกยัดดินส่งให้ศิษย์เดิรยิงมาหน้าช้าง พะม่าข้าศึกดูเห็นเป็นกองทัพใหญ่ยกมาก็แตกหนีไป

ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพเรือมาถึงเมืองชุมพร ตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ในเมือง จึงมีพระบัณฑูรดำรัสสั่งให้พระยา

กลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร กองหน้า ยกทัพยกล่วงออกไปตั้งอยู่ณเมืองไชยาเป็นหลายค่าย

ฝ่ายกองทัพพะม่า แจ้งว่าทัพกรุงยกออกไป แม่ทัพจึงให้เนมโยคุงนรัตกองหน้า ยกกองทัพมารับทัพกรุง แก่งหวุ่นแมงยี่แม่ทัพก็ยกหนุนมา พอทัพหน้าพะม่ายกมาปะทะทัพไทยที่เมืองไชยายังไม่ทันจะตั้งค่าย ไทยก็ยกเข้าล้อมพะม่าไว้รอบ ชุดสนามเพลาะรบกันกลางแปลงแต่เช้าจนค่ำ พอฝนตกห่าใหญ่ลงมา พะม่าจึงแหกออกจากที่ล้อมหนีไปได้ พลทหารไทยไล่ติดตามพะม่าไปในเวลากลางคืน พะม่ามิได้หยุดรอรบ แตกกระจัดพลัดพรายไปทีเดียว ฝ่ายแม่ทัพพะม่ารู้ว่ากองหน้าแตกก็มิได้มารบ เลยยกทางหนีไปข้างตะวันตก

ฝ่ายยี่หวุ่นแม่ทัพเรือซึ่งไปตีเมืองถลาง ไปตีเมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่งแตกแล้ว ก็ยกเลยไปถึงเกาะถลาง ให้พลทหารขึ้นตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ขณะนั้นในเมืองถลาง พระยาถลางถึงแก่กรรมลง แต่ภรรยาพระยาถลาง ชื่อจัน กับน้องสาวอีกคนหนึ่ง (ชื่อมุก) เป็นคนใจกล้าหาญองอาจ จึงให้กรมการเกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองทั้งชายหญิงออกตั้งค่ายรบกับพะม่านอกเมือง ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบสู้รบกันอยู่ทุกวัน จนประมาณได้เดือนเศษ พะม่าก็หักเอาเมืองมิได้ ไพร่พลในกองทัพก็ขัดสนสะเบียงอาหารลง ก็จำเป็นต้องเลิกทัพกลับไป

ขณะนั้นเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงซึ่งหนีพะม่าไปนั้น ก็กลับมาเฝ้ากรมราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้น ทรงโปรดมิให้เอาโทษเพราะเห็นว่าศึกหนักเหลือกำลังที่จะสู้รบ จึงให้ไปรวบรวมไพร่บ้าน

พลเมืองมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปจัดราชการบ้านเมืองในหัวเมืองเหล่านั้นทุกเมือง เมื่อเสด็จมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช ให้ตามได้ตัวเจ้าพระยานครศรีธรรมราชพัฒน์มา ทรงพระกรุณาโปรดยกโทษให้ อนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่าพระมหาช่วยซึ่งได้ช่วยป้องกันเมืองพัทลุงนั้น เป็นผู้ได้ราชการมีความชอบมาก แต่ถ้าจะพิจารณาไปข้างหน้าที่สมณะก็เห็นว่ามัวหมองอยู่ จึงให้สึกออกจากบรรพชิต แล้วตั้งให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ผู้ช่วยราชการเมืองพัทลุงทำราชการฝ่ายฆราวาศ แล้วทรงพระราชดำริว่า บรรดาเมืองแขกมะลายูที่ตั้งอยู่ชายทะเลตะวันตกทั้งปวง ยังมิได้อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่กรุงสยาม ควรจะไปตีเอามาขึ้นเสียให้จงได้ พระราชอาณาเขตร์สยามจะได้แผ่ไพศาลไปในประเทศปากใต้ฝ่ายตะวันตก จึงโปรดให้แม่ทัพหน้ายกไปก่อน ทัพหลวงก็ยกหนุนไป ตีเมืองตานีที่เป็นเมืองใหญ่ได้ และเมืองอื่น ๆ คือ เมืองตรังกานู เมืองกลันตัน เมืองไทร เป็นต้นเหล่านี้มายอมสวามิภักดิโดยดี กับหัวเมืองแขกเล็กน้อยทั้งปวงก็ตีได้อีกหลายเมือง ที่ยอมขึ้นไม่ต้องตีก็มี แล้วมีพระบัณฑูรดำรัสสั่งให้แต่งหนังสือบอกข้อราชการเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ จึงโปรดให้มีตราหากองทัพกลับ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงจัดราชการหัวเมืองฝ่ายตะวันตกเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงกลับคืนกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราออกไปเลื่อนยศผู้รักษาเมืองกรมการผู้มีความชอบ แล้วตั้ง จัน ภรรยาพระยาถลางซึ่งได้ช่วยรบสู้กู้บ้านเมืองไว้ได้นั้น ขึ้นเป็นที่ท้าวเทพ

กระสัตริ ตั้ง (มุก) น้องสาวคนหนึ่งเป็นที่ท้าวศรีสุนทร อยู่ในเมือง ถลางด้วย ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงได้ปืนทองมาแต่เมือง ตานี ๒ กระบอก ยาว ๓ วาศอกคืบ ๒ นิ้วกึ่งกระบอก ๑ ยาว ๕ ศอก คืบ ๙ นิ้วกระบอก ๑ กระบอกใหญ่ให้จารึกบอกว่า พระยาตานี โปรด ให้หล่อขึ้นเป็นคู่กันอีกกระบอก ๑ จารึกชื่อว่า นารายน์สังหาร แล้ว ให้หล่อขึ้นอีก ๖ กระบอก ใหญ่รองเป็นคู่ ๆ ลงมา

เมื่อรัชชกาลที่ ๑ นั้น เจ้าพระยานครศรีธรรมราช พัฒน์ ถวาย คุณหญิงนุ้ยใหญ่ ธิดา ทำราชการในพระราชวังหลวง มีพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรุโณไทย ได้เป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพแล้ว ต่อมาได้เป็น กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชชกาลที่ ๓ คุณหญิงนุ้ยเล็กถวายในกรม พระราชวังบวร ฯ มีพระองค์เจ้าหญิงบุทมราช คุณชายน้อยถวายเป็น มหาดเล็ก ได้เป็นที่นายศัลวิไชย มหาดเล็กหุ้มแพร แล้วเลื่อนเป็นที่ พระอนุรักษ์ภูเบศร์ ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นถึง รัชชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาศรีธรรมราช พัฒน์ มีความชราทุพลภาพ โปรด ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เจ้าพระยาจางวาง เป็นผู้ตกแต่งบ้านเมือง พระอนุรักษ์ภูเบศร์ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยา ศรีธรรมราช สำเร็จราชการเมืองนคร เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ได้แต่ง กำแพงด้านเหนือและสร้างพระอุโบสถ หอไตรสามหลังที่วัดท่าโพธิ อุโบสถวัดสัมฤทธิไชย พระวิหารหลวงในวัดพระบรมธาตุ กับได้ปฏิ สังขรณ์วัดแจ้ง วัดประดู่อีกด้วย แต่ทับเกษตรรอบองค์พระบรมธาตุ ของเดิมชำรุด พระครูการามเจ้าวัดสระเรียงเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ ครั้นเจ้า

พระยาสุธรรมมนตรีถึงแก่อสัญกรรม พระยาศรีธรรมราช น้อย ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา (๑) ภรรยาชื่อท่านผู้หญิงอิน เชื้อเจ้ามาแต่กรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงเรียกว่า พี่อิน (๒) ท่านผู้หญิงอินมีบุตรธิดากับเจ้าพระยานครน้อย ๖ คน คือ

๑ เจ้าจอมมารดา น้อยใหญ่ ในรัชกาลที่ ๓ เป็นเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์

๒ เจ้าจอม น้อยเล็ก ในรัชกาลที่ ๓

๓ เจ้าพระยามหาศิริธรรม ชื่อน้อยใหญ่ เรียกอีกชื่อ ๑ ว่าเมือง ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ได้เป็นนายศัลวิไชย เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นพระเสนหามนตรี ปลัด แล้วเลื่อนเป็นพระยาพัทลุง แล้วเข้ามาเป็นพระยาอุไทยธรรม รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรมผู้รักษากรุงเก่า

---

(๑) เป็นเจ้าพระยาต่อในรัชกาลที่ ๓

(๒) มีในจดหมายเหตุของนายพันโท โล อังกฤษแต่งเรื่องเมืองนครเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ว่า ท่านผู้หญิงอินนี้เป็นราชินกูล ข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเรียกว่า พี่อิน นั้นก็เป็นความจริงมีปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ สืบถามได้ความจากนางสาวกลาง ณนคร ธิดาเจ้าพระยานคร น้อยกลาง ว่าท่านผู้หญิงอินนั้นเป็นธิดา พระยาพินาศอัคคีตระกูลทางบางช้าง พระยาอภัยสงครามที่ได้ไปเป็นพระยาถลางเป็นน้องท่านผู้หญิงอิน

๔ เจ้าพระยานคร น้อยกลาง ในรัชกาลที่ ๓ เป็นพระเสนหามนตรี ปลัดเมืองนคร ได้เป็นพระยานครต่อเจ้าพระยานคร น้อย ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยานคร

๕ พระยาเสนหามนตรี ชื่อน้อยเล็ก หรือเอียด ในรัชกาลที่ ๓ เป็นหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเป็นพระยาเสนหามนตรี

๖ คุณน้อยหญิง อยู่เมืองนคร ไม่ได้ทำราชการ เจ้าพระยานคร น้อยมีบุตรธิดาด้วยภรรยาอื่นอีกหลายคนสืบได้รายชื่อ คือ

ส่วนบุตร

๑ ชื่อแสง ได้เป็นพระยาไทรบุรี แล้วมาเป็นพระยาพังงาเมื่อในรัชกาลที่ ๓

๒ ชื่อนุด เป็นพระยาเสนานุชิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๓ ชื่อกล่อม เป็นพระยาวิชิตสรไกร ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๔

๔ ชื่อพุ่ม เป็นพระยากาญจนดิษฐบดี ในรัชกาลที่ ๕

๕ ชื่อม่วง เป็นพระอุไทยธานี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง

๖ ชื่อหงส์ เป็นพระวิชิตสรไกร รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๗ ชื่อฉิม เป็นพระเจริญราชภักดีบุรีธรรมพิพัฒน์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุย

๘ พระราชานุรักษ์ ชื่อไรสืบไม่ได้ความ รับราชการอยู่ทางเมืองไชยา

๙ ชื่อเสม เป็นหลวงศรีสุพรรณดิฐ ปลัดเมืองกาญจนดิฐ

๑๐ นายเถื่อน }
๑๑ นายเคช } ๒ คนนี้ไม่ได้ทำราชการ

ส่วนธิดา

๑ คุณพัน

๒ คุณตลับ

๓ คุณทิม

๔ คุณปราง

๕ คุณแย้ม

๖ คุณพุ่ม

๗ คุณอิ่ม

ทั้ง ๗ นี้ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชชกาลที่ ๓

๘ คุณกลิ่น ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชชกาลที่ ๓ ได้เป็นท้าวศรีสัจจาในรัชชกาลที่ ๕

๙ คุณบัว ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าจอมมารดา มีลูกเธอ ๕ พระองค์ คือ กรมขุนศิริธัชสังกาศ และกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์เป็นต้น

๑๐ คุณเอม ไม่ได้ทำราชการ

เวลานั้นเมืองไทรบุรี กับเมืองปลิศ สตูน แขงเมืองไม่ขึ้นกรุงเทพฯ เจ้าพระยาศรีธรรมราช (น้อย) รับอาสาไปตีเมืองไทรมีทหาร

คือ พระณรงค์วิชิต ๑ พระมหาจัตุรงค์ ๑ เป็นแม่ทัพ หลวงเทพเสนา หลวงชาญพลรบ ทหารรอง ครั้นตีเมืองไทรแตกแล้ว เจ้าพระยาศรีธรรมราชได้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (๑) ให้พระบริรักษ์ภูธร (แสง) พระเสนานุชิต (นุด) ซึ่งเป็นบุตรในหม่อมช่วยทั้ง ๒ อยู่รักษาราชการเมืองไทรบุรี

เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราชตั้งต่อเรือปาก ๓ วาที่บ้านดอนเข้าไปถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทานนามว่า เรือพระที่นั่งอมรแมนสรรค์ และเวลานั้น (เจ้าพระยานครเข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ) ให้พระณรงค์ชลธิอยู่รักษาราชการเมืองนคร ฯ

ฝ่ายตุงกูเดนหลานพระยาไทร ซ่องสุมกองทัพแล้วให้นายแท่นเอาเหล็กมาลอบอุดรูชนวนปืนใหญ่ที่เมืองตรังเสียหมดทุกกระบอก นายแท่นนี้เดิมเป็นบุตรหลวงแพ่งกรมการเมืองตรัง ไปเข้าแขกเปลี่ยนชื่อเป็นตุงกูงาม (๒) แล้วตุงกูเดนตีได้เมืองไทรอีก พระบริรักษ์ภูธร พระเสนานุชิต บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราชน้อย ผู้รักษาราชการ

---

(๑) ชื่อพระยานครตามทำเนียบเดิมเป็น "พระยาศรีธรรมาโศกราช ฯ" เป็นเจ้าพระยาหรือเป็นพระยาก็เหมือนกัน พึ่งเปลี่ยนเป็นพระยาศรีธรรมราชเมื่อในรัชชกาลที่ ๔

(๒) นายแท่นคนนี้ทราบว่า ก็หลังกลับมาอยู่เมืองตรังอีก อยู่มาจนในรัชชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปตรวจราชการ ได้ความว่ายังคบโจรผู้ร้าย จึงให้ประหารชีวิตเสีย อ้างโทษถึง ๕ ๘ ครั้งเป็นกบฏด้วย

เมืองไทร พากันอพยพหนีมาเมืองนคร ฯ ต้องอาวุธพวกแขกเจ็บสาหัส เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช น้อย ผู้บิดาโกรธ สั่งให้ลงโทษเฆี่ยนหลังบุตรทั้ง ๒ นั้นอีกคนละ ๓๐ แล้วยกทัพไปตีเมืองไทร ทัพตุงกูเดนแตก ครั้งนี้ให้พระมหาจัตุรงค์อยู่รักษาราชการเมืองไทรบุรีต่อไป

คุณศัลวิไชยบุตรที่ ๓ ของเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ซึ่งไปรักษาราชการเมืองพัทลุงกลับมาเมืองนครแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ไปเป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรมพโลปถัมภ์ ฯ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า (๑) เจ้าพระยามหาศิริธรรมพโลปถัมภ์มีภรรยาชื่อคุณหญิง เผือก บุตรีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ มีบุตร ๓ คือ พระยาบำเรอบริรักษ์ หนูใหญ่ ๑ พระยาศรีสรราช หนูเล็ก ๑ คุณหนูชี ๑ คุณหนูชีถวายตัวในวังหลวงในรัชชกาลที่ ๔ มีบุตรกับหม่อมทับทิม (บุตรหลวงกะเตาบ้านลำแยน) คือ คุณหญิงใหญ่ ๑ พระนราธิราช ๑ คุณพลับ ๑ คุณพลับถวายตัววังหลวงในรัชชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช ได้ถวายพระแท่นถมตะทอง ๑ พระราชยานถม ๑ (๒)

---

(๑) ตรงนี้เข้าใจผิด เรื่องจริงปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ คือ เมื่อเจ้าพระยานคร น้อย ถึงอสัญกรรมในรัชชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริว่า พระยาพัทลุงจะครองเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้ จึงย้ายเข้ามาเป็นพระยาอุไทยธรรมอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้เป็นเจ้าพระยาต่อในรัชชกาลที่ ๔

(๒) เข้าใจว่าพระราชยานถมนั้น เจ้าพระยานคร น้อยกลาง ทำถวายเมื่อในรัชชกาลที่ ๔

เจ้าพระยานคร (น้อย) เป็นโรคลมให้อาเจียนน้ำลายเหนียว เสมหะปะทะหน้าอก ป่วยมาแต่ณวัน ๖ ๘ ค่ำ ครั้นณวัน ๖ ๑๔ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๐๑ โรคกำเริบขึ้น ให้หอบเสมหะคั่งครอก ๆ ให้มือเท้าเย็นนิ่งแน่ไป ครั้น เวลา ๕ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว พระเสนหามนตรี (น้อยกลาง) ได้เป็นพระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราชต่อมาถึงรัชชกาลที่๔ โปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยา เจ้าพระยาศรีธรรมราช (น้อยกลาง) มีท่านผู้หญิงคือหม่อมราชวงศ์หญิง หม่อมราชวงศ์หญิงมีบุตร์ชาย ๑ คุณพร้อม ๒ คุณถัด ๓ คุณเอี่ยม หญิงคือ ๑ คุณอิ่ม ๒ คุณกลาง ๓ คุณสว่าง กับบุตร์หญิงอีกคน ๑ เป็นไข้ทรพิษถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเด็ก บุตร์ภรรยาน้อย ชาย นายบัว มารดาชื่อบัว ๑ นายเกต มารดาชื่อเกต ๑ เมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว คุณพร้อมเดิมเป็นพระเสนหามนตรี แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีธรรมราช ผู้ว่าราชการเมืองนคร คุณถัดเดิมเป็นพระเสนหามนตรี แล้วเลื่อนเป็นพระศรีธรรมบริรักษ์ปลัดเมือง คุณเอี่ยมเดิมเป็นพระภักดีดำรงฤทธิ ผู้ช่วยราชการเมืองนคร แล้วเลื่อนเป็นพระยาตรังคภูมาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ภายหลังกลับจากเมืองตรังมาเป็นผู้ช่วยพิเศษเมืองนคร และเป็นพนักงานคลังเมื่อศก ๑๒๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เลื่อนเป็นพระยาบริรักษ์ภูเบศร์ คุณอิ่มได้ถวายเป็นเจ้าจอมในรัชชกาลที่ ๔ เมื่อสิ้นรัชชกาลนั้นแล้วกลับมาอยู่เมืองนครศรี

ธรรมราช ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ คุณกลางไม่ได้ถวายและไม่มีสามี คุณสว่างถวายเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ นายขัวเป็นหลวงอนุสรสิทธิกรรม นายอำเภอสีชล แม่ขัวมารดาหลวงอนุสรนั้น เป็นบุตรีเจ้าพระยานคร น้อย

จดหมายบอกข่าวถึงเจ้าพระยานคร ฯ

อธิบาย

จดหมายฉะบับนี้ เป็นจดหมายมีบอกข่าวราชการในกรุงเทพ ฯ ถึงเจ้าพระยานคร น้อย แต่ยังเป็นพระยานคร ฯ อยู่เมื่อในรัชชกาลที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช ประทานไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ แต่เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ตัวจดหมายเป็นสมุดดำเขียนด้วยเส้นดินสอ สังเกตฝีมือเห็นว่าเขียนเมื่อในรัชชกาลที่ ๒ จึงเข้าใจว่าจะเป็นตัวต้นจดหมาย ด้วยในครั้งนั้นจดหมายไปมาถึงกัน ใช้ทั้งกระดาษเพลาและสมุดดำ ถ้าเป็นจดหมายไปรเวตมักจะเขียนสมุดดำด้วยเขียนง่ายไม่ต้องร่าง มีตัวอย่างดังเช่นจดหมายหลวงอุดมสมบัติ มีถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์เป็นแม่ทัพลงไปเมืองสงขลา ซึ่งได้พิมพ์แล้วนั้น ต้นหนังสือก็เขียนในสมุดดำทั้งนั้น

จดหมายฉะบับนี้ ลักษณะที่ใช้ตัวอักษรและถ้อยคำ เป็นชาวนครเขียน ตัวผู้เขียนคงเป็นชาวนครซึ่งเข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่มิใช่คนชั้นเลว เพราะเป็นผู้ที่เข้าเฝ้าแหนได้ใกล้พระองค์ อาจจะได้ยินกระแสรับสั่ง ทั้งในเวลาเสด็จประพาศ และเวลาเสด็จออกว่าราชการในท้องพระโรง ดังปรากฏอยู่ในจดหมาย ถ้าสันนิษฐานตาม

ตัวคนซึ่งเคยได้ยินชื่อเสียง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า น่าจะเป็นจดหมายของเจ้าพระยามหาศิริธรรม ฯ บุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยานคร ฯ เวลานั้นเข้ามารับราชการอยู่ในกรุง ฯ เป็นที่นายศัลวิไชยหุ้มแพรมหาดเล็ก เสียดายนักที่ได้จดหมายฉะบับนี้มาแต่ตอนกลาง ตอนต้นและตอนท้ายขาดหายไปเสีย แต่ถึงกระนั้นเห็นควรจะพิมพ์รักษาไว้ไม่ให้สูญ ด้วยนับว่าเป็นหนังสือสำคัญในทางที่จะให้ความรู้โบราณคดีแก่ผู้ซึ่งจะได้อ่านในปัจจุบันนี้ จึงได้พิมพ์ไว้ท้ายพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชฉะบับนี้ด้วย

เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายนี้นั้น คือเมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร เมืองสงขลายังเป็นเมืองขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราชมาจนปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ แขกเมืองตานีเป็นกบฏขึ้น เวลานั้นเจ้าพระยานคร พัฒน์ ผู้เป็นต้นสกุลณนคร สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาสงขลา บุนฮุย ผู้เป็นต้นสกุลณสงขลา เป็นพระยาสงขลา เมืองสงขลามีความชอบในการปราบปรามแขกกบฏ เมื่อเสร็จการปราบปรามแล้ว ทรงพระราชดำริว่า เมืองนครตรวจตรากำกับราชการหัวเมืองแขกไม่ได้ทั่วถึง จึงโปรดให้ยกเมืองสงขลาเป็นหัวเมืองใหญ่ขึ้นกรุงเทพ ฯ เลื่อนยศพระยาสงขลา บุนฮุย ขึ้นเป็นเจ้าพระยา แต่นั้นพระยานคร ฯ กับพระยาสงขลาก็ไม่ชอบกันลงมาทั่วทุกชั้นบุรุษ เพราะเมืองทั้งสองพรมแดนติดต่อกัน แต่ก่อนเมืองนคร ฯ เคยมีอำนาจแต่เมืองเดียว ฝ่ายข้างเมืองสงขลาทำเลท้องที่เหมาะแก่การค้าขายทางทะเล ด้วยอยู่ปากน้ำ สินค้าเมืองพัทลุง และเมืองนครข้างฝ่ายใต้ต้องออกทางนั้น สกุลณสงขลาเป็นพ่อค้าเข้าใจแสวงหาผลประโยชน์

ทั้งที่จะได้จากการค้าขาย และเกลี้ยกล่อมผู้คนพลเมืองที่อยู่ใกล้เคียงเข้าไปตั้งภูมิลำเนาในพื้นเมืองให้มากขึ้น หรือถ้าจะว่าโดยย่อ ก็คือ ตั้งแต่เมืองสงขลาได้เป็นหัวเมืองใหญ่แล้ว ก็ตั้งหน้าแข่งเมืองนครเรื่อยมาข้างเมืองนครก็ขัดขวาง ด้วยจะรักษาอำนาจและป้องกันผลประโยชน์เหตุอันนี้มีอยู่เสมอ พระยาทั้ง ๒ เมืองจึงไม่เข้ากัน อริกันตลอดไปจนในราชการ เช่นปรากฏอยู่ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัตินั้นเป็นตัวอย่าง ทั้ง ๒ ฝ่ายต้องคุมเชิงระวังผิดชอบไม่ให้เสียแต้มคูกัน ด้วยเหตุนี้ ทั้งพระยานครและพระยาสงขลาต่างสั่งลูกหลานที่เข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ให้คอยสืบสวนข่าวคราว โดยฉะเพาะที่เกี่ยวด้วยเมืองสงขลาหรือเมืองนครบอกไปให้ทราบกันเสมอ ไม่ใช่สืบแต่ข้างเมืองนครหรือเมืองสงขลาฝ่ายเดียว ข้าพเจ้าเคยได้เห็นต้นจดหมายเจ้าพระยาสงขลา เม่น แต่เมื่อเป็นจ่าเรศในรัชชกาลที่ ๓ มีบอกข่าวไปเมืองสงขลาฉะบับ ๑ แต่ข้อความไม่สำคัญถึงควรจะพิมพ์ไว้ เช่นจดหมายฉะบับนี้

ผู้ที่ได้อ่านจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ย่อมต้องออกปากชมว่ากระบวนจำของหลวงอุดมสมบัติเป็นอย่างดี ด้วยจดจำได้จนถึงถ้อยคำที่รับสั่งว่าอย่างไร ๆ ถ้าใครอ่านจดหมายฉะบับนี้ จะได้ความรู้ อีกอย่างหนึ่งว่าวิธีจดจำอย่างนั้น เป็นวิธีเขียนจดหมายกันในครั้งนั้น เพราะจะเห็นได้ ในจดหมายฉะบับนี้ ว่าเขียนทำนองเดียวกันกับจดหมายหลวงอุดมสมบัติ แต่หากได้ต้นฉะบับมาน้อยไม่พอจะสันนิษฐานได้ว่าความจดจำของผู้เขียนจดหมายฉะบับนี้ดีเพียงไร

ถ้าว่าฉะเพาะเนื้อเรื่องที่ปรากฏในจดหมายฉะบับนี้ ที่กล่าวถึงเรื่องคนหนีเข้าไปอยู่ในเขตต์สงขลา ข้าหลวงออกไปสักเลข พระยาสงขลา เซ่ง ซึ่งเป็นตำแหน่งขึ้นใหม่ในเวลานั้น ไม่ขับต้อนผู้คนมาให้ข้าหลวงสักนั้น พอจะเข้าใจได้ว่าด้วยเหตุใด เพราะพระราชกำหนดมีอยู่ว่าคนหมู่เมืองไหน ถ้ามิได้รับอนุญาตหักโอนให้ไปอยู่ต่างเมือง ไม่ขาดจากสังกัดเมืองเดิม ข้างพระยาสงขลาตั้งใจเกลี้ยกล่อมคนเมืองนครเมืองพัทลุง เอาเข้าไปไว้เมืองสงขลา ข้างพระยานครอยากจะได้คนกลับมา ข้อนี้เองเป็นเหตุให้ซ่อนเร้นผู้คน พระยาสงขลา เซ่ง นี้อยู่มาจนถึงรัชชกาลที่ ๓ คนเดียวกับพระยาสงขลาที่ปรากฏในเรื่องจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

๑๙.

ตัวความในจดหมาย

(ข้างต้นฉะบับขาด) กราบทูลว่า ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงคราม ออกไปชำระไทยแขกซึ่งหนี กับเลขต่างเมืองและเลขหนีตาทัพไปอยู่เมืองสงขลา และเมืองแขกขึ้นแก่เมืองสงขลานั้นหาได้ไม่สักคน หลวงเทพเสนีอ่านหนังสือบอกใบของท่านพระยาสุรเสนาแต่ต้นจนจบ แล้วอ่านหนังสือพระยาพิไชยสงครามถวายต่อไปอ่านแต่เทียมข้อซึ่งว่าได้ชำระเลขต่างเมือง ได้เมืองนครเมืองพัทลุงเมืองไชยา ซึ่งชำระได้และยังมิได้ชำระจนจบแต่ต้นหนังสือนั้นหาอ่านถวายไม่ ครั้นอ่านหนังสือจบแล้ว พระโองการตรัสว่าเมื่อกระนั้นแล้วจะให้อยู่ไปที่ไหนได้ เอาเข้ามาเสีย เมื่อไม่เห็นแก่ราชการแผ่นดินเป็นแต่อย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกจะมิเสียไปหรือ ไม่เป็นใจทำการก็เอาตัวเข้ามาเสียกรุง จะให้คนอื่นออกไปเป็นก็ได้ แล้วตรัสถามขุนวิเศษภักดีว่ามาแต่สงขลาเมื่อใด ขุนวิเศษภักดีกราบทูลว่ามาแต่เดือน ๑๑ มาลงเรือที่เมืองนคร มาถึงเมืองชุมพรต้องพายุลมว่าว ขึ้นเดิรบกมาแต่เมืองชุมพรเดือนเศษ พระโองการรับสั่งถามว่าพระยาสุรเสนายังอยู่เมืองสงขลาหรือ ขุนวิเศษภักดีกราบทูลว่ายังอยู่ที่เมืองสงขลา แล้วพระโองการตรัสว่าเมื่อพระยาสงขลาออกไปก็ได้ว่ากล่าวออกไปแล้ว ก็ยังเป็นได้อย่างนี้ ไทยแขกหนีไปอยู่เป็นหนักเป็นหนา แต่สักคนหนึ่งก็ไม่ได้ ด้วยไม่เป็นใจที่จะให้เป็น

ราชการ แต่ตรัสเคืองพระยาสงขลาอยู่หลายครั้ง แต่มิได้ตรัสกับผู้ใด ด้วยละอองพระบาท (๑) และเจ้านายอื่นก็ไม่ได้ไปเฝ้า ขุนนางผู้ใหญ่ก็หามีผู้ใดไม่ แล้วรับสั่งว่าจะข้ามไปวัดแจ้งแล้วเสด็จขึ้น เมื่อวันถวายหนังสือเพลาเช้าที่พระแกรนั้นกรมการเมืองสงขลาหามีผู้ใดไปเฝ้ามิได้ แต่หลวงรักษาสมบัติพวกกรมท่าไปเฝ้าที่พระแกร

ครั้นพระโองการเสด็จขึ้นแล้ว เอาความไปกราบทูลพระเจ้าลูกเธอ (๒) ที่วัง ตามข้อความในหนังสือพระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงคราม และในพระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลา แล้วพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปวัดแจ้ง ไปพบกับละอองพระบาทที่วัด ละอองพระบาทกรมเจษก็มิได้ถาม ละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์ก็มิได้ตรัสบอกละอองพระบาทกรมเจษ และเมื่อข้าพเจ้าลงเรือตามเสด็จละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์ไปวัดแจ้ง ข้าพเจ้าไปข้ามตรงแพพระยาสงขลา ซึ่ง (ผู้) ช่วยราชการอยู่ เห็นพระศรีสมบัตินั่งพูดกันอยู่กับ (ผู้) ช่วยราชการที่แพ ครั้นเพลาสามโมงเช้าพระโองการเสด็จข้ามไปวัดแจ้ง เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไปดูทำการอยู่ที่วัดแจ้ง พระเจ้าลูกเธอชวนละอองพระบาทจะลงมารับเสด็จพระโองการที่พลับพลา ละอองพระบาทตรัสกับพระเจ้าลูกเธอว่าคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่เถิด ละอองพระบาทและพระเจ้าลูกเธอก็หาลงไปรับเสด็จพระโองการไม่ ครั้นพระโองการเสด็จ

---

(๑) ละอองพระบาทตรงนี้เข้าใจว่ากรมหมื่นศักดิพลเสพ

(๒) พระเจ้าลูกเธอตรงนี้ หมายว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เที่ยวทอดพระเนตรกุฎิและกะฎี เสด็จมาถึงที่ละอองพระบาท และพระเจ้าลูกเธอ เจ้าพระยาอภัยภูธร เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์คอยเฝ้าอยู่ พระโองการเสด็จมาถึงตรัสว่าจะนั่งด้วย พระโองการก็เสด็จอยู่บนพระทินั่งเก้าอี้ ตรัสคิดแต่ที่จะทำกุฎิกะฎี ทำหอไตรทำโรงฉัน ตรัสไปแต่ด้วยการวัดทั้งนั้น ด้วยหนังสือซึ่งพระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงครามบอกเข้าไปนั้น พระโองการหาตรัสที่วัดไม่ แล้วพระโองการเสด็จกลับ

ครั้นเพลาค่ำ พระโองการเสด็จออก รับสั่งถามด้วยราชการแล้วอ่านรายการปากน้ำปากลัดถวาย แล้วจึงรับสั่งถามละอองพระบาทว่าเป็นอย่างไร ซึ่งพระยาสุรเสนาออกไปชำระไทยแขก แต่สักคนหนึ่งก็ไม่ได้ ละอองพระบาทนิ่งเสียไม่กราบทูลสิ่งใด พระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลา ว่าข้าหลวงออกไปอยู่แขกไทยก็ไม่ชำระส่งให้ แล้วว่าไปที่สตูนจะจัดแจงกรมการคนใดให้อยู่ชำระกับข้าหลวงก็หาไม่ ๆ กลัวไม่เกรง (๑) เมื่อเจ้าของบ้านไม่เป็นใจด้วยจะได้ที่ไหน จะให้ข้าหลวงไปเที่ยวหาเอาแล้วจะกลับว่าข้าหลวงไปทำให้คนแตกตื่นหนีไปเสียอย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกจะมิเสียราชการไปหรือ ที่จะให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองไปนั้นที่ไหนจะให้เป็นไปได้ เอาตัวเข้ามาไว้ณกรุงเสียใครเห็นกระไรเล่า แต่พระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลาป่นอยู่เป็นมาก เจ้านายและขุนนางมิได้

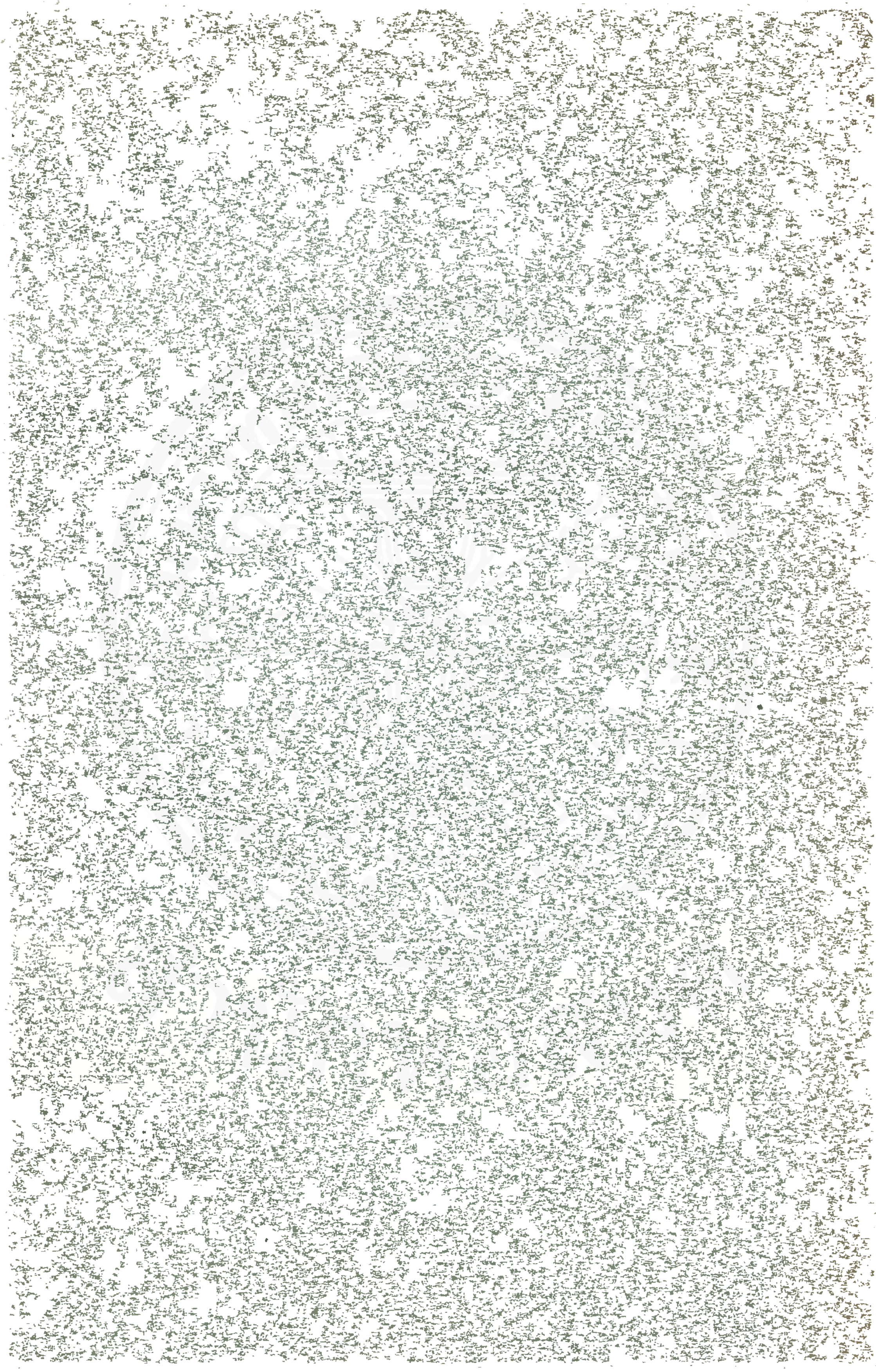
(๑) ตรงนี้ทำให้เข้าใจว่า เมืองสตูนขึ้นเมืองสงขลาในเวลานั้นบางทีจะมาขึ้นอยู่ชั่วคราวแต่ไม่นาน

กราบทูลรับพระโองการหามิได้ จึงมีพระโองการตรัสว่าชวนกันเกรงใจพระยาสงขลาเสียสิ้นไม่มีใครจะพูดด้วย เมื่อเป็นอย่างนี้จะมิเสียงานเสียการไปหรือ แล้วพระโองการตรัสว่าละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์เล่าครั้นจะว่าออก เป็นพวกนครว่าออกไม่ได้ (๑) ครั้นจะว่าออกเล่าเป็นเข้าข้างหนึ่งจะว่านั้นยาก จึงรับสั่งถามพระเจ้าลูกเธอว่าละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์พูดออกไม่ได้เป็นพวกนคร พระเจ้าลูกเธอเป็นคนกลางแล้วก็ไม่เข้าพวกเห็นกระไรเล่า พระเจ้าลูกเธอกราบทูลว่าความที่พระยาสุรเสนาพระยาพิไชยสงครามบอกเข้ามานั้นหาทราบว่ากระไรไม่ แต่เมื่อ (ผู้) ช่วยราชการเข้ามา ทราบอยู่ว่าแขกนั้นพระยาสงขลาจัดแจงไว้บ้างอยู่แล้ว (ผู้) ช่วยราชการสงขลาเห็นได้ทีกราบทูลอ่อน ๆ แต่พอพระโองการได้ยิน ว่าแขกนั้นพระยาสงขลาจัดไว้ได้ร้อยเศษ เอาไปส่งให้พระยาสุรเสนา ๆ ไม่รับ พระโองการทรงทราบแต่หาตรัสมาว่าประการใดไม่ ตรัสบ่นเคืองแก่พระยาสงขลาต่อไป ว่าเป็นผู้น้อยไม่ยำเกรงผู้ใหญ่ เป็นอย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกที่ไหนจะเอาการได้ ข้าหลวงซึ่งให้ออกไปไม่ใช่ผู้น้อยเป็นถึงพระยาสุรเสนา ก็ไม่มีความเกรงแล้วจะให้ใครไปอีกเล่า แล้วไทยแขกผู้คนก็ไม่ใช่ไพร่บ้านพลเมืองของตัว คนเขาอื่นต่างหากแกล้งเกียจกันไว้แต่พออย่าให้ได้เป็นการ จะทำ ๆ นองเหมือนพระยาสงขลาพี่ชาย (๒) นั้นเป็นลูกศิษย์หมื่นไวย พูดจากลับกลอก

(๑) เจ้าจอมมารดากรมหมื่นศักดิ์เป็นธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์

(๒) คือพระยาสงขลา จ๋อง

จริตอย่างนั้นเกลียดนักหาซอยไม่ พระยาสงขลาคนนี้ดูแต่ก่อน และเหมือนว่าจะ (เป็นคนตรง) อยู่ ปะเดี๋ยวนี้ได้เข้าหาสำนักไหนอีกเล่า หรือว่า (รับมรดก) ต่อมาแต่พี่ชาย แล้วตรัสว่าท่านองพระยาสงขลาที่ตายซังนัก น้องแก่เป็นไป........... แล้วตรัสว่าพระยาพัทลุง...........ดูแต่แรกเมื่ออยู่........... (ฉะบับที่ได้มาเท่านี้)

โรงพิมพ์โสภณพิพรร
ถนนราชบพิธ พร
๒๒/๑๒/๗

